

АРХИВ

АЗƏРБАЈҶАН

1975

4-6

Бир көрүшүн тарыхтасы

— Адамдын көрөк нахышы кәтирә!.. Бир дө корүрсән ки, бир-бириндән бихәбәр ики нәфәр—бир гыз, бир оғлан мөлли-бижабанда бир-биринә раст кәлди; бирдән белә мә'лум еләди ки, елә бир-бирләриндән өтрү кәлибләр бу дунјаја...

(Гөссаб Аганәчәфин арвады Балачаханымын күчә гапысы агзында дајашыб тум чыртлаја-чыртлаја чаван гызлара дедикләриндән.)

— Мәним да истәдијим буду ки, Мәммәдага хошбәхт олсун!..

(Бу сөzlәри бир ахшам Әли, Сәмәдуллаја демишди, һәмин ахшам ки, Јадулла илә Фатманын тоју иди вә Әләнбәрин кларнети адамдын сүмүјүнү Јериндән ојнадырды.)

— Мәнимки белә кәтирди, тәки Мәсмәханым хошбәхт олсун!..

(Воронжә кедән гатарын пәнчәрәсиндән агаран гыш кечәсинә баха-баха Күлдәстә белә фикирләшмишди.)

I НИССӘ

Бу һиссә охучуну Мәммәдага илә, Мәммәдаганын ај ишыгында күмүш кими агаран алүминниум өртүклү фургону илә, милиционер Сәфәрлә, Мәммәдаганын мәһәллә ушағы Мирзопша илә вә нәһајәт, Мәсмәханымла таныш едир, охучу Мәммәдага илә Мәсмәханымдын бир-бирләринә сөјләдикләринин вә сөјләмәдикләринин шаһиди олур.

Һәмин гәрибә кечә иди. Ајдын мәсәләдир ки, Абшеронда бу чүр кечәләр сәјсәз олмушду вә буиндә сонра да олачагды, амма алүминниум өртүклү фургонун архасында бирдән-бирә бир топа гыпгырмызы булуд көрүнәндә Мәммәдага фикирләшди ки, гәрибә кечәди бу кечә; бу кечәнин нә үчүн гәрибә олдуғу она мә'лум дејилди вә о өзү дә өз фикринә тәәччүб едип көзләрини гыјды, бир мүддәт алтдан јухары гыпгырмызы булуда бахды, сонра башыны гашыја-гашыја дәнизә бахды, амма бу ишдән бир шеј анлаја билмәди.

Һәмин гәрибә јәј кечәси тәзәчә башлајырды вә бир аздан алүминниум өртүклү фургонун архасында бир парча булуду гыпгырмызы гызардан күнәш тамам батачагды, ај чыхачагды, улдузлар чыхачагды, гурбагалар гурулдамага башлајачагды, чырчырамаларын сәси аләми башына көтүрчәкди. Зуғулба гајаларынын јухарысындакы пансионатын, санаториянын һәјәтиндә јанан ишыглардан башга кәндин бүтүн ишыглары сөнчәкди, Бақыја кедиб-кәлән електрик гатарынын сәси бир мүддәт лап ајдын ешидилчәкди, сонра бу сәс дә кәсәчәкди, бир сөзлә Зуғулбанын бу дәниз саһилини һәмишәки јәј кечәси бүрүјчәкди.

Инди бир тәрәфдән дә ај дәниздә үфүгү гыпгырмызы гызартмышды вә дәнизин мави-гырмызы сују үфүгдән саһилчән пар-пар парылдајыр-

ды, амма Мөммөдага Абшеронда бу чүр жай кечөлөрүн чох көрүшүдү
вэ такы бир тәрәфдөн күнүн батмасы, бир тәрәфдөн дә аяын чыкмасы
бу кечени онунчун гәрибә едә билмәзди.

Һәмин күн ахшама кими күлөк әсирди вә күлөк бир саатдан бир
дәјиширди, каһ хәзри агаппаг көпүкләниши далгалары гајалара чыр-
пырды, каһ да киләвар әсирди, амма ахшамчагы бирдән-бирә күлөк да-
јанды вә ағчаганад јенә јаманча баш галдырды; Зуғулбани дөнизин-
дән, гумундан, гајаларындан олмәзды, амма ағчаганад да јаман ағча-
ганад иди. Ағчаганад Мөммөдаганын көзүнүн дүшмәни иди, амма бу
дәфә күләјин белә нәхләф чыкмасы онун ганыны гаралтмады, чүнки
гәрибә кечә иди бу кечә.

Мөммөдага јенә көзләрини гыјыб гырмызы булуд парчасына бахды.
Гырмызы булуд парчасы јаваш-јаваш солурду вә нечә олдуся, бу сол-
гунлуг һәмин гәрибә јай кечәсинә бир нискил кәтирди. Мөммөдага бу
нискилин дә сәбәбини баша дүшмәди вә ахырдә бу гәрәра кәлди ки,
гәрибәлик елә она көрә гәрибәликди ки, сәбәби мә'лум дејил. Бу гәрәра
кәлиб сидиг-үрөкдән көрнәшди вә башыны гашыја-гашыја фургонун ба-
лача тахта нәрдиваныны галкыб ичәри кирди.

Мөммөдаганын үстүндә алабәзәк ири һәрифләрлә «ПНЕВМАТИ-
ЧЕСКИЙ ТИР» јазылмыш фургону сүбһ теэдән јолун башында көрүнән-
дә чәјчи Гәзәнфәрин ганы гаралырды, чүнки мүштәрилеринин бир чоху
—кәндин чаванлары, јенијетмәләр һәмин күн сәһәрдән ахшамачан фур-
гонун јанындан әл чәкирди, түфәнклә нишан атырды, парча топлар-
ла банкалардан дүзәлдилмиш пирамидалары вуруб дағыдырды, резин
һалгалары туллајаы гармаглара кечирирди.

Јајда Зуғулбаја кәләндә Мөммөдага һәмишә фургону кәндән ара-
лыда, саһилдәки гүмлүгдә сахлајырды. Мөммөдага белә фикирләширди:
о јердә ки, кенишлик јохду, орада истираһәт дә јохду; о јердә ки, бахан-
дә үфүг көрүнмәди, јагыш јағанда үстүнә дамчыламады, күн чыханда
сәни гаралтмады, јәни о јердә ки, дөнизлә, гајаларла, ағчаларла тәкбә-
тәк олмәдән, орада әсил истираһәт јохду. Тәкбәтәк о мәнада јох ки,
анчаг сәллә дөниз—икинчи оласыңыз, о мәнада ки, сәллә дөнизин ара-
сыны асфалт кәсмәсин, дәмир јолу кәсмәсин, түстүдән, мазутдан, машын
сәс-күјүндән узаг оласан.

Мөммөдага истәсәјди Бакынын ән јахшы јерләриндән бириндәки
ТИР-ә ишә дүзәләрди; идарәләриндә һәмә ону таныјырды вә она һөр-
мәт едирди, чүнки о һәфтә олмурду ки, планы долдурмасын вә индијә
кими һеч бир әскик иши олмамшыды ки, башычы ашагы диксин; амма
буну истәмирди Мөммөдага, чүнки өз фургонунун, өз јолчулуг сәнәтинин
ашиги иди. Һәфтәдә бир дәфә Бакыја кедирди, пулуну тәһвил верирди,
базар күнүнү өз евләриндә галырды, сонра јенә дә јола чыхырды. Аб-
шеронда онун кәзмәдији кәнд јох иди. Һәр кәндлә бир, узагбашы ики
күн галырды, истәјирди ки, һеч ким онун фургонундан безмәсин вә бу
фургон һәр дәфә өзү илә бир бајрам кәтирсин.

Бу һәфтә Бакыдан Хырдалана кетмиши, орадан Дүкаһа, орадан
Мөммәдијә, орадан Фәтмејијә, орадан да бура кәлмиши—бу гәрибә
кечәли Зуғулбаја. Сабаһ сүбһ теэдән Бакыја јајытмалы иди.

Ахшам саат сәккиздән, догузун јарысындан сонра ТИР-ә кәлән
олмурду, чүнки һәр кечә кәндлә кино кәстәрилерди вә һәрдән Мөммөд-
ага өзү дә фургону бағлајыб киноја кедирди, амма чох заман ахшамлар,
кечәләр дә өз фургону илә мәшғул олурду, силиб тәмизләјирди, ичини
сәлигәјә салырды, түфәнкләри јағлајырды, машынын капотуну галды-
рыб һиссәләрини көздән кечирирди, сонра да дөниздә чимирди.

Мөммөдага дөниздән саһилдә дајанмыш фургонуна бахамагы хош-
лајырды; һәр дәфә фургонун тәмиз алуминум өртүјүнә, үстүндәки
рәнкбәрәнк ири һәрфләрлә јазылмыш шүәвләра бахдыгча һиссә едир-

ди ки, өјүнүр, лап довгаланыр вә дөнизин сују да бу довгалыгы тамам
тәмизләјирди, елә бил овучунда балыггулагы јујурдун, буллурлашды-
рырды, бир ушаг севинчинә чевирди; бу ушаг севинчи дөнизин ичин-
дә Мөммөдаганын бүтүн бәдәнинә јајлырды. Мөммөдага јахшы ба-
ша дүшүрдү ки, бу дүнјада фургону олмаг вә һәмин фургону бу чүр
бәзәмәк елә бөјүк бир иш дејил. Буну баша дүшүрдү, амма һәр дәфә
дә алуминум өртүкү фургона бахдыгча, үстүндәки јазылары оху-
дугча белә мә'лум олурду ки, јенә өјүнүр әмәлли-бащы.

Алуминум фургонун һәр ики тәрәфиндә ики ејни шүар јазыл-
мышды.

Биринчиси:

Учись искусству метко стрелять!

Икнчиси:

Юноши и девушки!

Овладевайте техническими видами спорта!

Бир јазыны исә Мөммөдага өзү фикирләшмишиди вә фургонун ки-
рәчәјиндә «ПНЕВМОТИЧЕСКИЙ ТИР» сөзләринин ашагысында өзү
рәнкбәрәнк һәрфләрлә јазмышды:

БИР КҮЛЛӘ ИЛӘ ИКИ ДОВШАН ВУРМАГ ОЛАРМЫ? ОЛАР!

Бу, мүштәри јығмаг үчүн јаландан јазылмыш сөзләр дејилди вә
үмумијәтлә Мөммөдаганын јаланла һеч арасы јох иди. Бу механизми
о өзү фикирләшиб тапмышды, өзү дә дүзәлтмиши: тахта довшанын
дөшүндә гырмызы бир нөгтә варды вә күллә бу нөгтәјә дәјәндә һәмин
довшан бир ајагы үстә сағ тәрәфә әјилди, архасындан чыхан икинчи
довшан исә бир ајагы үстә сол тәрәфә әјилди.

Иш белә кәтирди ки, һәмин гәрибә јай кечәси Мөммөдага дөниздә
үзә-үзә һәмишәки кими саһилдәки фургонуна бахыб өјүнә билмәди...

Мөммөдага резин парчаларын үзәринә јапышдырдыгы кағыз ни-
шанкаһлары, тахта довшаны, түлкүнү, ајыны, шири вә намә'лум бир
һејваны, банкалардан дүзәлтдији пирамиданы бир-бир нәзәрдән кечи-
риб бирдән-бирә дарыхды; тирдә ишләдији мүддәтдән бәри биринчи
дәфә иди ки, беләчә дарыхырды; бирдән-бирә бу фургонун ичи она да-
рысгал, чансыхычы кәлди. О, һеч чүр баша дүшә билмәди ки, бу нәдән
олду; дајандығын јердә бирдән-бирә беләчә дарыхасан—гәрибә иш иди;
түфәнкләрдән бирини долдуруб тәкәлли галдырды вә бир көзүнү гыјыб
нишан атыды. Һәмишәки кими онлуғу вуруду, сонра өзү дә тәәччүб етдији
бир биканәликлә (нә олмушду ахы, она?) мәнәччәри ашыб кәлбәтини
көтүрдү вә сачагы дәмир күлләни резиндән дартыб чыхартды; сонра
јенә мәнәччәри кечиб фургонун гапысына јахынлашды, кәндин ишыг-
ларына бахды вә бирдән-бирә белә бир фикир ону сарсытды ки, һәркаһ
бу саат бурада онун башына бир иш кәлсә, һеч кимин бундан хәбәр ол-
маз, бир мүддәт кечәр, бу фургону башга бириси сүрүб бура кәтирәр, һә-
ми јенә кәлиб нишан атар, амма һеч ким јадына саламаз ки, дүнјада
Мөммөдага адында бир оғлан варды вә о оғлан бу фургону чох истәјир-
ди, бу гүмлуғу да, бу дөниз дә. Мөммөдага кәнддән кәлән ишыгларә
бахды, бахды вә она елә кәлди ки, бүтүн күнү сәһәрдән ахшамачан
адамларла олса да, әсиндә о, бу тахта довшанын, түлкүнүн, ајынын,
ширин вә намә'лум һејванын јанында тәк-тонһады.

Мөммөдага өмүрүндә белә шејләр фикирләшмәзди вә билмәзди ки,
вахт олар, онун башына белә фикирләр кәләр...

Фургона тәрәф аддымлајан адамын боғуг өскүрәјиндән мә'лум ол-
ду ки, кәлән милиционер Сәфәрди.

Милиционер Сәфәр ичәри кириб:

— Ахшамын хејир, гага! — деди вә дәмәлыны чыхарыб сүмүклә-
ри габармыш арыг сифәтинин тәрини силди.

Мәммәдага баяг агына кәлән фикирләрнн көзләннлмәэлијндән башынн гашыја-гашыја:

— Ахшамын хейр. Сәфәр! — деди вә јенә дә мәнәччәри ашыб үс-түнә балача дөшәкчә гојдуғу тахта кәтилдә отурду. Үзү гурамалы бу дөшәкчәни Сәкинә хала дүзәлтмиши вә бу дөшәкчә фургонда Мәм-мадага үчүн догма шејләрнн доғмасы иди.

— Нә Сәфәр е, гага?.. Адым Сәфәрди, амма өмрүмдә бирчә дөфә сәфәрнн олуб, оде, о дағлардан, — милиционер Сәфәр әлини башы-сынн үстүнә галдырыб елә бил ки, о дағлары кәстәрди, — бураја, вәс-салам!

Милиционер Сәфәр отуз ил иди Лачыннн дағларындан ајрылмыш-ды вә һәмншә о јерләрдән өтрү буриунун учу көјнәјирди, јатанда да, дуранда да о јерләри јадына салырды, һәр ил һазырлашырды ки, ора-лара кетсин, амма һәр ил дә бир иш чыхырды ортаја. Әлбәттә, әкәр арвады Зүбәјдәниң үрәјиндән олсајды, инди чоҳдан кедиб кәзмишиди о јерләри.

Мәммәдагакилин мәнәлләсиндә дә кәлмәләр варды. Бунлар о адамлар иди ки, рајонлардан көчүб Бақыја кәлмишидиләр, кимисинә һөкумәт мәнәлләдә бошалан евләрдән вермишиди, кимисинә дә пулла хү-суси мүлк алмишиди. Кәлмәләр адәтән мәнәлләдә өзүнү гәрнб һисс едирди, һеч кимлә гәјнајыб гарышмырды. Мәнәллә кәлмәләрдән әввәл бу евләрдә јашајанлары јаддан чыхармырды; онларын чоху тәзә тикил-миш биналарда мәнзил алырды, бир мүддәт мәнәллә илә әлаға сахлајырды, сонра јаваш-јаваш бу әлаға кәсилирди, амма мәнәллә он-лары узун мүддәт јаддан чыхармырды.

Ата-бабадан бу мәнәлләдә јашајан вә әри Әбдүл ону да, ушагла-рыны да атыб гачандан сонра Сары һамамда кассир ишләјән Агабачы дејирди:

— Бу гарабағлылары көрүрсүз, агәз, вәзәри јемирләр, дејирләр ки, адам белә көјәрти јемәз...

Зәркар Әлшәрафин арвады Знба дејирди:

— Агәз, сән дә сөз данышдун дә, зәр гәдрини зәркәр биләр!

Бәрдәдә ев-ешијини сатыб айласы илә Бақыја көчмүш вә инди трамвај сүрүчүләри курсунда охујан Аллаһверди дејирди:

— Ә, сән өлмәјәсән, мәнәттәләм бу бакылыларын ишинә!.. Сәһәр-дән ахшама кими һәр күн күфтә-бозбаш биширирләр. Сәһәр ајылыб ешидирсән ки, әт тахтасында әт дөјүрләр, тыккатык, кечә јеринә ки-рирсән, јенә дә көрүрсән ки, әт тахтасында әт дөјүрләр, тыккатык...

Ингилабдан әввәл Харковда университет гуртармыш рус дили му-әллими Алхас бәј исә мүсбәт сәккиз шүшәли ејнәјинин үстүндән адама баха-баха дејирди:

— Оғул, бу нә гарабағлы сөнбәтиди, бу нә бакылы сөнбәтиди, на чүшкәбазлыгыды, нә һәмшәрибазлыгыды, ајыб дејил? Нијә өзүнүз өзүнү-зә бир ад гојуб биһөрмәт едирсиниз?..

...Әлбәттә, милиционер Сәфәрнн бүтүн бунлардан хәбәри јох инди вә о үз-көзүнүн тәрнини слиб јаш дәсмалыны јелләјә-јелләјә:

— Гага, — деди, — бириндән, сорушбулар ки, һаралысан, дејиб һәлә евләнмишәм. Бу дүздү, амма о јерләрнн дағлары јаддан чыхмыр дә!.. Јаддан чыхмыр ки, чыхмыр... Бу саат ораларда олсан, гага, ба-шын һагы, кәрәк јун чөмпир кәјәсән, үстүндән дә пенчәк дүјмәләјәсән. Јохса ајаздан дишин дәјәчәк дишинә. Кәрәк пүррәнк, хорузипипији бир чај да ичәсән ки, чанын гызышсын, өзүн дә ләззәт апарасан. — Сөнбәт чајын үстүнә кәлиб чыханда милиционер Сәфәр лап бифефләди. — Бу-раннн чајы чај дејил һа!.. Нә гәдәр рәнк төкүрсән төк, нә чүрә дејирсән дәмлә, амма о јерләрнн чајынн ләззәтини вермир... Билирсән нәдән-

ди, гага? Сујундан! О буз кими дағ сују ки, дашын дибиндән пыггылда-јыб чыхыр, башга шејди, гага!..

Милиционер Сәфәр папағыны чыхарыб чоҳдан түкү төкүлмүш даз башыннн тәрнини силди. Күн онун үз-көзүнү гапгара гаралтмышды, ба-шыннн папаг алтыннда галан һиссәси исә агаппаг иди, елә бил ағ ка-саны чевириб гојмушдулар башына.

— Башын һагы, гага, бу саат о чајдан ијирми стәкан ичәрәм, дој-дүм демәрәм. Самавар да ки, башында чајник, дызылдаја бир тәрәфдә...

Милиционер Сәфәр лап јаныб јахылырды ки, инди дағ сујундан хо-рузипипији чај ичә билмир, Мәммәдағаны исә бу саат дүнјада ән аз ма-рағландыран шеј чај иди; о һәлә дә баягкы фикирләрнн мат-әзәттәл галмышды вә баша дүшә билмирди ки, нәдән иди бу фикирләр, нә ол-мушду она; кет-келә јаша долур, бунданды бәлкә? Јәни доғрудан јаш-даиды о; көзләрннн милиционер Сәфәрнн агаппат башындан чәкиб тахта довшана, түлкүјә, ајыја, ширә вә намә'лум һејвана бахды вә ики илдән бәри Абшерон јолларында үрәјиндә кәздирдији бир истәк, арзу јенә баш галдырды

Ики ил бундан әввәл Бақыдакы булварда бөјүк аттракцион сәр-киси ачылмышды вә һәмнн сәркијә бахан күндән бәри Мәммәдағанын белә бир арзусу вар иди ки, Абшеронун кәндләрнни төкчә өз алүми-ниум өртүклү фургону илә јох, бу чүр бир аттракционла кәзиб долаш-сын, бу сәјјар аттракцион сирк кими бир шеј олсун; Мәммәдага белә фикирләширди вә инди дә она елә кәлди ки, белә бир аттракциону олса, дарыхмаг нәди, адамын һеч башыны да гашымаға вахты олмаз.

Милиционер Сәфәр папағы башына гојуб:

— Беләди ишләр, гага, — деди. — Адым Сәфәрди, амма һәјәтымда чәми бирчә сәфәрнн олуб...

Сонра милиционер Сәфәрнн јадына дүшдү ки, бу күн сәһәр һәјәт-дә дајаныб диш тозу илә формасыннн дәмир дүјмәләрнни сүртүб па-рылдаданда нә олдуса арвады Зүбәјдә јенә һирсләнди вә үзүнү она ту-туб деди ки, сән Сәфәр јох, Сәфәһәсән... Нә үстүндә һирсләнди Зүбәјдә? Милиционер Сәфәр буну јадына сала билмәди вә күлүмсәди. О, Зүбәј-дәниң һирсләнмәләрннә өјрәнмишиди вә даһа ачығы тутмурду бунә. Сонра бирдән-бирә јадына дүшдү ки, дејәсән Началникнн үстүндә һир-си туғду Зүбәјдәниң...

Началник јадына дүшәндә јенә милиционер Сәфәрнн ганы гарал-ды, чүјиннә гонмуш ағчағанады шаппылыты илә вуруб өлдүрдү, сонра көјнәјини тәмизләјиб деди:

— Јахшы дејибләр ки, нијјәтин һара, мәнзилнн дә ора. — Сонра да Мәммәдагаја бахыб күлүмсәди. — Сән чаван оглансан, белә шејләри билмәзсән...

Әлбәттә, Мәммәдага милиционер Сәфәрнн нә фикирләшидијини билмирди, амма бурасыны чоҳ јахшы билирди ки, бу арыг, узун киши бир дә һеч вахт дағ сујундан хорузипипији чај ичмәјәчәк. Мәммәдага нијә белә фикирләширди, сәбәби мә'лум дејилди; бир да ки, милиционер Сәфәрнн елә көркәми белә дејирди.

Мәммәдага буну да билмирди ки, милиционер Сәфәрнн ики начал-ники вар иди, бири тәбни ки, иларәдә, о бири дә евдә. Мәсәлә бура-сында иди ки, милиционер Сәфәрнн алты гызы, бир оғлу вар иди, оғул сонбешик иди вә о анадан оландә һәјәтларында биринчи дөфә милиси-онер Сәфәрлә Зүбәјдәниң сөзү бир олду: ушағын адыны Началник гој-дулар.

Дүздүр, инди ушағлар Началникнн адыны лаға гојанда вә о кәлиб евдә аглајанда ки, нијә мәнә белә ад гојмусуруз, Зүбәјдә күнаһы јы-хырды милиционер Сәфәрнн бојнуна, амма о вахт өзү разылыг вермиш-

ди вә о вахт милиционер Сәфәрин үрәји лап дәриндә бир губар багламышды: о баша дүшмүшдү ки, Зүбәдә она көрә ушаға бу ады гојмаға разылыг верди ки, билирди: әри һеч вахт началник олмајачаг.

Милиционер Сәфәр инди дә ушаға белә ад гојмагларына пешмаң дејилди. Әввәлә она көрә ки, ад адамы бәзәмирди, адам ады бәзәјирди. Икинчиси, пис бир сөз дејилди бу, Началник кәрәк јажшы охујајды, јажшы чалышајды, адыны доғруллајды. Оун ганыны гаралдан вә ахшам вахты бу фургона кәтирән дә елә бурасы иди.

Милиционер Сәфәр јенә папағыны галдырыб јаш дәсманла агалпаг башыны силди, бундан сонра узун гара бармаглары илә көһнә портсигарындан бир «Памир» чыхарыб јандырды, дәрин бир гуллаб вуруб деди:

—Ишыға кәлир е, гаға, бу көпәк ушағы ағчаганадлар ишыға кәлир. Бу саат мән кедирәм, сән дә ишығы сөндүр.

Мәммәдаға фургонун ортасындан салланмыш електрик лампасына бахды. Күнашыры шүшәсини силиб тәмизләдији бу икијүз волглуглампла фургонун ичини елә кур ишыгландырырды, елә бил ишыг бу дарысгаллыға сығышмырды. Мәммәдаға бу дарысгаллығы јенә һисс етди, үрәји гысылды вә лап гәти гәрара кәлди ки, күнү сабаһдан аттракцион мәсәләсини данышачаг идәрәдә, лазым олса, кедәчәк Нәчәфин јанына, ахыры ки, бир иш едәчәк.

Нәчәф габаглар Мәммәдағакилин мөһәлләсиндә јашајырды вә ондан чәми дөрд јаш бөјүк иди, амма инди назир мұавини ишләјирди. Мөһәлләдән ким онун јанына хәнишә кетмишдисә, Нәчәф әлиндән кәләни әсиркәмәмишди.

Мәммәдаға Нәчәфи јадына салыб бир балача јүнкүлләшди вә милиционер Сәфәрин һәмишә парылдајан гобуруна бахды. Милиционер Сәфәр һәр күн евдән чыхыб ишә кедәндә гобуруну сәлигә-саһмана салар, јажшы-јажшы силәрди. Мәммәдаға түфәнкләрән бирини мөһәччәрин үстү илә она тәрәф сүрүшдүрүб:

—Атмаг истәјирсән, көтүр ат!—деди.

Милиционер Сәфәр бу дәфә бојунуа гонмуш ағчаганады шапылыты илә вуруб өлдүрдү вә јаш дәсмалы илә бојунуу силә-силә:

—Јох, гаға, чох сағ ол,—деди.—Атмагла, вурмагла арам јохду. Мәнимки оду ки, әмин-аманлыг ола, сақитлик ола... Билирсән, гаға сәнин јанына нијә кәлмишәм?—Милиционер Сәфәр ахыры ки, үрәк еләјиб мәтләбә кечди.—Мәним оғлumu кәрәк гојмајасан буралара кәлә, кәләндә говасан.

—Евдән хәлвәт пул көтүрүб кәлиб бура?

—Јох ә, сән дә сөз данышдын дә!.. Мәним оғлум оғурлуг едәр? Таңнымырсан ону?

—Јох.

—Она көрә елә дејирсән дә!.. Мәтләб башгады, гаға... Дүнән јох, сыраға күн сорушурам ондан ки, даһа бөјүк оғлансан, кечмисән сәккинчиги синфа, кәрәк индидән мөгсәдин ола ки, ким олачагсан бөјүјәндә. Дејир мөгсәдим вәр. Дејирәм ким олачагсан? Дејир фургонум олачаг, кәндләрә тир кәтирәчәјәм...

Мәммәдаға милиционер Сәфәрин узун сифәтинә, тәрдән јашармыш көјнәјинә, пар-пар парылдајан дөмир дүмләринә бахды, сонра ајаға галыб мөһәччәрин үстүндән атылды вә фургонун гапысына јахынлашыб кәндин ишыгларына бахды. Она гәрибә кәлди ки, сүбһ тездән бурадан чыхыб кедәчәк, бир дә нечә вахтдан сонра бура кәләчәк, айма ким исә тамам башга адам лап елә сабаһ дәннздә чимәндә саһилдә, күнүн алтында парылдајан алюминнуум өртүклү бир фургону көзүнүи габағына кәтирәчәк, бу фургону өзүнүки биләчәк вә үрәјиндә өјүнә-

чәк. Кәндин ишыглары бирдән-бирә она доғма кәлди, елә бил ичини исиндирди вә Мәммәдаға фикирләшди ки, Абшеронун һәр кәндиңдә ишыглар сөнәндән сонра кечәнин јарысы јухуја кетмәздән әввәл кимисә көзләрини габағына алүминиум өртүклү бир фургон кәлир вә һәмин фургон Мәммәдаганын, бах, бу фургонуду. О, башыны галдырыб көј бахды.

Гырмызы булуд парчасы јох олуб кетмишди. Дәннздә үфуг дә гызармырды даһа. Ај чыхмышды, улдузлар чыхмышды, лап хәфиһ хәзри башламышды вә ај ишығында саһилә кәлән ләпәләрин көпүјү сүд кими агалпаг ағарырды; бу сүд ағлығында елә бил ки, һәмин гәрибә јәј кечәсинин тәмизлији варды вә Мәммәдаға баша дүшә билмәди ки, чәми он доғигә бундан әввәл нијә бирдән-бирә о чүр дарыхды? Бир һалда ки, дүнјада бу чүр сүд ағлығы варды, адам нијә дарыхырды, нијә адамын үрәји гысылырды?

Милиционер Сәфәр һеч вахт һеч кимин үрәјинә дәјмәк истәмәзди. Оун фикринчә дүнјада ән пис шеј киминсә үрәјини сындырмаг иди. Инди дә архадан бу чаван оғланын гара сачларына, енли күрәјинә әзәләләри сајылан голларына баха-баха фикирләшди ки, пис иш көрдү дејсән, көндүнү сындырды дејсән бу оғланын. Амма бурасы да вәр иди ки, чаван оғлан да кәрәк зәһмәт кәкиб ону баша дүшәјди. Милиционер Сәфәр јаш дәсмалыны сәлигә илә гатлајыб чибинә гојду вә узун гара бармаглары илә јенә дә көһнә портсигарындан бир «Памир» чыхарыб јандырды, дәрин бир гуллаб вуруб деди:

—Билирсән, гаға, наһаг пәрт олурсан. Дејибләр ки, һәмишә имам үчүн ағлајанда, бир дәфә дә језид үчүн агла. Мән нә дејирәм? Пис сөз демирәм ки... Мән дә истәјирәм тәкчә оғлум јажшы охусун, бөјүсүн, бөјүк адам олсун...

Мәммәдағаја чох адам чох сөз демшиди, амма ушаг вахты молла Сүләјманын дедији бир сөз һеч вахт јадындан чыхмырды. Адамлара дејилән сөзләр дә гәрибә иди. Бир дә көрүрсән сәнә елә сөз дејирләр ки, шалалаг кими тутур, амма бир адан сонра јаддан чыхыб кедир вә һеч вахт ону хатырламырсан. Һәрдән дә елә сөз дејирләр ки, һеч фикир вәрмирсән, амма сонралар бүтүн өмрүн боју јадындан чыхмыр.

Молла Сүләјман Мәммәдағакилин мөһәлләсиндә олурду вә онун һаггында данышмаг көһнә Сары һамам, көһнә мәсид, јан-јана ики адам күчлә јеријән Дар далан һаггында данышмаг кими бир шеј иди. Молла Сүләјманын көзүндә галын шүшәли чешмәк, башында адда-будда түкү төкүлүмүш гәһвәји рәнкли бухара папаг, әлиндә үстү күмүшлә ишләнмиш көһнә әса оларды. Әввәлчә молла Сүләјманын чәлијинин тыггылыгы әшидиләрди, сонра өзү һансы һәјәтдәнсә чыхыб сәки илә аддымлајарды.

Мөһәлләнин молла Сүләјмандан хошу кәлмәзди. Молла Сүләјман чағрылмајан гонаг иди вә һарда ашдыјса орда башды. Күлләрин бир күнүндә мөһәррәмлик вахты Мәммәдаға өмрүндә биринчи вә ахырынчы дәфә ушагларла сары һасара дырмашыб мәсидин һәјәтинә бахды.

Молла Сүләјман балача һәјәтин ортасында дајаныб мәрсидә дејирди:

Нечә ган ағламысын даш бу күн,

Кәсиллиб јетмиш ики баш бу күн.

Каш бу күн, бу дәмдә

Олајдым Кәрбәләдә!

О заман Мәммәдаға молла Сүләјманын чешмәјинин галын шүшәләри алтындан бәрәлән көзләринә бахыб фикирләшмишди ки, әкәр јетмиш ики баш кәсилән вахт Кәрбәләдә олсајды, адамлары дарда гојуб елә биринчи гачан молла Сүләјманын өзү оларды. Мәммәдаға бу-

ну ахшам евдә дә деди вә Сәкинә хала әввәлчә она ачыгланды ки, бир дә мәсчид тәрәфә кетмәсин, сонра да өзүнү сахлаја билмәјиб күлүм сәди:

—Амма сән дә аз билмирсән һа!—деди.

Мәммәдаҗакилин мөһәлләсиндә биналарын чоху бир мәртәбәли, ики мәртәбәли иди вә һамысынны да дамына гыр басылмышды. Мәммәдаҗакил дама чыхыб молла Сүләјмәни көзләјирди, чәлијин тыгыл-мыссы кәлән кими, бир манатлыгынын учуну дешиб сапла бағлајырдылар. Молла Сүләјман сәкиннин үстүнә дүшүшү манатлыгынын јанына чатанда дајанырды, чешмәјини пула зилләјиб диггәтлә бахырды, сонра әјиллиб јердән көтүрмәк истәјирди. Молла Сүләјман сәкиннин үстүнә әјилән кими Мәммәдаҗакил сапы дартырды вә киши пулун далынча бир-нечә метр аз гала имәкләјирди. Сонра Мәммәдаҗакил һај-күлә сапы јуха-метр дартырды вә манатлыг молла Сүләјмәнин јекә, чопур бурнунун гыры бағындан дама галхырды. Молла Сүләјман лә’нәт јағдыра-јағдыра гәргышлаја-гәргышлаја чәлијини таггылдадыб сәкиннин үстү илә јолу-на давам едирди:

—Дајанын бир, көпәк ушағы! Әлләзинәни әзбәр охудачағам сизә! Ән гәрәбәси бу иди ки, үч-дөрд күндән сонра молла Сүләјман јенә дә өзүнү сахлаја билмәјиб учуна сап бағланмыш манатлыгы көтүрмәк үчүн ашағы әјилди.

Бир күн Мәммәдаҗа Дар даланын габағындакы тут ағачынын алтыннда отуруб тахтадан шумагәдәр јонурду. Бирдән ким исә онун бој-нунун ардыннан тутуб галдырды. Мәммәдаҗа һеч вахт билмәзди ки, молла Сүләјмәнин голунда белә күч вар. Онун көзләрини дә бу чүр јахыннан көрмәмишди. Дәринә дүшүшү бу ачыгы көзләр галын шү-шәнин архасында бөјүмүшдү. Молла Сүләјман Мәммәдаҗанын сифа-тинни лап көзләринин тушуна кәтириб саралмыш сәјрәк балта дишлә-ринин арасындан түпүрчәк дамчылары сычраја-сычраја:

—Бирчә, — деди.—биләјдим ки, бөјүјәндә сән ким олачагсан?! Һамбал олачагсан, һамбал! Һамбал Дадаш дејәчәккәр сәнә!

Бу вахт Мәммәдаҗакилин далан гоншусу Китабулла һарданса кө-либ чыхды вә ону молла Сүләјмәнин әлиндән алды:

—Ушағын бојуну бурах, а киши! Бурах, дејирәм сәнә! Молла Сүләјман ачыгы көзләри илә Китабулланын һүндүр боју-ну, енди күрәкләрини, күчлү голларыны нәзәрдән кечирип:

—Сән дә Гочу Нәчәфгулусан?—деди.

—Јох, Гочу Нәчәфгулу дејиләм, амма бурах ушағын бојуну!

—Һә... Демәли һаллач Мәнсурсан!..—Молла Сүләјман бу сөзләри лап јаныб-јахылыб деди вә Мәммәдаҗанын бојуну бурахды; Мәммәд-аҗа дүз бир һәфтә молла Сүләјмәнин гахач бармағларыны бојунун архасында һисс етди.

Инди о вахтдан чох илләр кечмишди вә о заман дедији бу сөзләр јәгин молла Сүләјмәнин өзүнү јадындан чыхмышды. Бақыда оландә Мәммәдаҗа фургонун бир тәрәфини сәкијә чыхарыб евләринин габағын-да сахлајырды. Мөһәлләнин ушағлары фургонун башына јығыларды вә бу ушағлардан һеч ким ағына кәтирмирди ки, бир вахт Мәммәдаҗа-нын сөзү мөһәлләдә дајанан машынлары габағында бу чүр атылыб дүшүрдү. Дүздүр, ондакы машынларла бу алүминимум өртүклү фургон бир араја сығмырды, јә’ни бу фургонун јарашығынын габағында о «палатурка»лар, «виллис»ләр тәзә нағаранын јанында көһнә дәф кими бир шәј иди.

Мәммәдаҗа Сары һамама кедиб өзүнү кисәчи Чаббара јахшычә кисәләдириди. бугханаја кириб јахшыча бугланырды, һамамдан чыхыб Әсәдулланын будкасында бир кружка сәрин пивә ичирди, сонра ева

кәлиб тәзә көјнәкләриндән бирини, тәзә костјумуну кејирди, галстук тахырды, чөлә чыхыб Дар даланын габағындакы тут ағачынын јанына кәлирди. Тај-тушлары, мөһәлләнин чаванлары бир-бир кәлиб онунла көрүшүрдү, һал-әһвал тутурдулар вә Мәммәдаҗа мөһәлләдәки бүтүн јениликләрдән хәбәрдар олуруду, билдири ки, ким нишанланыр, һансы гызын «Һәрисини» верибләр, ким ишини дәјишиб, ким гоншусула дала-шыб, ким кимлә барышыб вә ким кимдән ичијиб. Бөјүк јениликләрдән исә әввәлчәдән евдә хәбәр тутурду. Тоја чағрыланда онун дә’вәтнамә-сини Сәкинә халаја верирдиләр вә о һәмишә ишини елә гурмага чалы-шырды ки, тојларда иштирак еләјә билсин. Мөһәлләдә һансы тојаса кедә билмәјәндә, о саат деди-году башлајырды вә Мәммәдаҗанын белә деди-годудан зәлләси кедирди. Ишди, һеч чүр мүмкүн еләјә билмә-јәндә әввәлчәдән һәдијәсини апарыб тој јиәсинә верирди, тәбрик едирди. Һәр базар күнү Бақыда галанда мүтләг јас јерләринә дәјирди, баш сағылыгы верирди, үзүрхаһлыг едирди. Мөһәлләдә һамы онун хәт-рини истәјирди вә чаванлар онунла һесаблашырды. Мөһәлләнин фикри јекдил иди:

—Мәммәдаҗа киши оғландыр!

Бә’зон молла Сүләјман да чәлијини тыгылдада-тыгылдада кү-нүн алтыннда пар-пар парылдајан алүминимум өртүклү фургонун јанын-дан кечириди, Мәммәдаҗакилин күчәјә бахан пәнчәрәләринин габағында ајағ сахлајыб чәлијини галдырды, ағачын учу илә шүшәни дөјүб Мәммәдаҗанын анасыны чағырырды, чешмәјинин архасында ирилән-миш зәһмли көзләрини дүз арвадын көзләринә зилләјиб дејирди:

—Сәкинә бачы, машаллаһ! Машаллаһ! Јахшы оғлун вар! Аллаһ-таала ону сәнә чох көрмәсин! Хошбәхт олсун!

Сәкинә хала да үрәјиндәки кизли тәлашла дил-ағыз едирди:

—Чох сағ ол, молла! Өмрүн узун олсун!

Сәкинә хала гөрхурди ки, молла Сүләјмәнин Мәммәдаҗаја көзү дәјәр; сәһәр мис газанда ајрыча бозбаш асырды, елә газанла да көн-дәриди молла Сүләјманкилә; бу да бир нөв рүшвәт кими бир шәј иди.

Молла Сүләјмәнин ики оғлу вар иди, икиси дә дустан јатырды. Бир и муһарибә вахты әсир дүшүб фашистләрин тәрәфинә кечмишди, о бириси исә он беш јашында бир гызы зорламышды.

Сәкинә хала оғлундан чох разы иди. Мәммәдаҗа кечән ил бачысы Солмазы шаһ гызы кими көчүрмүшдү. Солмазын инди јахшы, еви-еши-ји варды, өзү дә јахшы адама раст көлмишди.

Сәкинә халанын дүнјадә бирчә никаранчылығы варды ки, о да Мәммәдаҗа сарыдан иди. Һәм иши елә иш иди ки, адамы никаран го-јурду, һәм дә евләнмирди ки, евләнмирди: Сәкинә хала мөһәлләнин ән јахшы гызларынын адынын чәкирди, амма Мәммәдаҗа һеч кими јахын гојмурду вә белә сәһбәтләрдән дә хошу кәлмирди. Сәкинә хала би-лирди ки, оғлу бирчә дәфә «Һә» десә, мөһәлләнин ән адлы-санлы аилә-синдән ән јахшы гызы кәлини кәтирәр евинә. Һәтта гоншулары управ-дом Кәрим өзү бир-ики дәфә ишарә вурмушду ки, Мәммәдаҗа наһаг су-бај кәрип. Управдом Кәримин бүтүн мөһәлләнин јарашыгы бир гызы варды, күндүз китабханада ишләјирди, ахшам институтда охујурду...

...Һәмин гәрибә јәј кечәси мөһәлләләри, евләри, Дар даланын га-бағындакы тут ағачы Мәммәдаҗанын јадына дүшдү вә һөдәнсә она елә кәлди ки, бурадан—Зуғулбанын бу гумлу дәниз саһилиндән онларын мөһәлләсинә чәми бир саатлыг, фургонла ики саатлыг јол дејил, кәрәк күнләрлә кедәсән бу јолу; бирдән-бирә она елә кәлди ки, мөһәлләләри дә миллисонер Сәфәрин башы гарлы дағлары кими, бу јерләрдән чох узағды; үзүнү фургонун мөһәччәринә сөјкәјиб, сәһәрдән-бәри папағы

илә сифәтнини јелләјә-јелләјә өзүнү тәнбелләјән милисионер Сәфәрә тутуб:

—Дејирсән јахшы вахтыды о дағларын? —деди.

Милисионер Сәфәр мәсәләнин бу чүр асан вә јүнкүл һәлл олунмасына сидги-үрәкдән севиниб:

— Башын һаггы, гаға, —деди, —бу саат орада бир бусат вар ки, гијамәтди!..—Сонра бир аз сусуб әләвә етди:—Дејәсән мүштәриләрин кәлир.

Милисионер Сәфәр папағыны башына гојуб фургонун гапысындан чөлә бојланды вә бу дәфә лап ачы-ашкар ганы гаралды:

—Гурумсағ оғлу гурумсағ, ичиб дејәсән јенә...

Бир-биринин ардыңча ики нәфәр ичәри кирәндә спирт ији фургону башына көтүрдү вә Мәммәдаға габағындакы көк оғланы о саат таныды.

Көк оғлан әввәлчә милисионер Сәфәрә тәрәс бир нәзәр салды, сонра Мәммәдағаја бахды, сонра да тахта довшана, түлкүјә, ајыја, шира вә намәлум һейвана бахыб күлдү:

—Алә, кефди ки, бу! —Чибиндән бир дәнә бешлик чыхарыб мәнәч-чәрин үстүнә чырпды:—Әлли дәнә күллә вер! Атачағыг сәфәрә кими!

Оуну јанындакы арыг оғлан да елә бил шүар дејирди, әлини јухары галдырды:

—Атачағыг!

Мәммәдағаја мәлум олду ки, Мирзоппа ону танымады, буна бах-мајараг лап јүз күллә верәрди онлара, амма о јердә ки, сөһбәт түфәнк-дән, күлләдән кедирди, гој тириң сачаглы күлләси олсун, фәрги јох иди, гардашы да ичиб кәлсәјди, атмаға гојмазды.

Мирзоппа јағлы көз гапагларыны гыјыб тахта довшана бахды вә бу дәфә лап бәркдән күлдү:

—Алә, доғрудан кефди е, бу! Неш индијәчән бура кәлмәмишик биз?

Мирзоппа арыг оғлана бахды, арыг оғлан әлини јухары галдырыб:

—Атачағыг! —деди.

—Түфәнкниң јахшысыны вер а, халаоғлу, фиктивни иш көрмә бизимлә!.. —Буну да Мирзоппа Мәммәдағаја деди.

Әлбәтте, башга вахт олсајды. Мәммәдағаја белә сөзләр демәк мүмкүн олан иш дејилди, јә'ни бу сөзләри дејән ТИРин сачаглы күлдәси кими, фургонун гапысындан чөлә атыларды, амма Мәммәдағаның бир хасијјәти варды ки, лазым оlanda ачы сөзү удмағы бачарырды; бу дәфә дә Мирзоппаның јағлы сифәтиниә бахыб тәкчә буну деди:

—Галсын сонраја, Бағламышам тири.

—Нејнәмисән?— Мирзоппа арыг оғлана бахды, јә'ни ки, бу нә сәфәһ сөздү ешидирик, сонра үзүнү Мәммәдағаја тутду. — Тез елә, елә, тез елә!

Арыг оғлан јенә әлини галдырыб:

—Атачағыг! —деди.

—Атмајачагсыныз!—Буну да милисионер Сәфәр деди.

— Сән мумла!—Буну да Мирзоппа милисионер Сәфәрә деди, сонра да әлини боғазына апарды.—Јығмысан мәни, бах, бура! һара кедирән дүшүрсән далыма. Әл чәк мәндән, дејирәм сәнә!

Милисионер Сәфәр папағыны чыхарыб бу дәфә фургонун ичинә долмуш араг ијиндән өзүнү јелләјә-јелләјә:

—Ә, Мирзоппа, адам олмадын дә, сән!—деди.—Ајаг үстә дур а бил-мирсән, һарана јарашыр инди түфәнк атмағ?

Мирзоппа чибиндән бир дәнә дә әзик бешлик чыхарыб мәнәччәрин үстүнә чырпды:

—Пулуна миннәт! Јүз күллә вер!

Арыг оғлан јенә әлини јухары галдырыб шүарыны деди:

—Атачағыг!

—Атмајачагсыныз.— Буну тәзәдән милисионер Сәфәр деди.

Мирзоппа көјнәјинин ачыг јахасындан түкләри пыртдыјыб чыхмыш көк синәсини гашыја-гашыја.

—Сәнә демирәм әл чәк биздән?—деди.— Нә истәјирсән? Пулуң јохду, пул верәк?!

Әлбәтте, бу сөз милисионер Сәфәр үчүн дүнјаның ән бөјүк тәһгири иди; һирсиндән сәси хырылдаја-хырылдаја деди:

—Мәним индијә гәдәр дилимә һарам чәрәк дәјмәјиб! Индијә гәдәр көзүмүн учујлада олса кимсәнин әлине бахмамышам, һәмишә чесни олмушам, дүз доланмышам. һәмишә дә белә олачагам!

Мирзоппа милисионер Сәфәри нифрәтлә тәпәдән-дырнаға гәдәр сүзүб:

—Елә она көрә бу күнә галмысан дә!..—деди.

Милисионер Сәфәр папағыны башына гојуб Мирзоппаның лап габағына јериди:

—Нә күнә галмышам, ә, мән? Нә күнә галмышам?!

Мирзоппа бу дәфә милисионер Сәфәрә чаваб вермәди, үзүнү Мәм-мәдағаја тәрәф тутуб:

—Тез елә!—деди.—Адама бир түфәнк, јүз күллә!

Мәммәдаға һеч вахт көзләмәзди ки, күнләрин бир күнүндә, гәрибә бир јәј кечәси Мирзоппа илә беләчә растлашачаг. Әслиндә о, Мирзоппаны тамам јадындан чыхармышды вә бу кечә ону көрмәсәјди, балка дә һеч вахт јадына салмајачагды.

—Нолду, алә?—Мирзоппа көзүнүн бирини јумуб диггәтлә Мәммәдағаја бахды вә ону таныды.—Мәммәдаға дөјүлсән сән?

—Мәммәдағајам...

...Мирзоппаның атасы Әлиаббас киши гырчы иди вә мәнәлләдә һамы онлара «Гырчылар» дејирди. Ири бир гыр тијаны Мирзоппакилин күчә гапыларының габағында дајанырды вә пајыз габағы бу гыр тијаны мәнәлләдәки евләрин гапыларында кәзирди. Әлиаббас киши бина-ларың дамына гыр басырды. һәрдән тијан мәнәлләдән јох олурду, бу о демәк иди ки, Әлиаббас киши башга мәнәлләдә иш көтүрүб. һәмиң ири гыр тијаны көрүнмәјәндә елә бил мәнәлләдә нәсә чатышмырды, нә исә өз јериндә дејилди.

Мирзоппа һәмишә өзүндән дөрд-беш јаш кичик ушагларла дуруб-отурурду вә бу ушагларын јанында сөзү кечирди. һеч ким билмирди ки, Мирзоппаның нечә јашы вар вә Мәммәдағакили евдә онула гор-худардулар:

—Көрүрсүз Мирзоппаны, папирос чәкир, она көрә дә боју чыхмыр. Ким папирос чәксә, Мирзоппа кими пота олачаг, бөјүмәјәчәк, бах, беләчә гартыб галачаг.

Ушаглардан һеч ким Мирзоппаја охшамаг истәмирди, чүнки Мирзоппаның өзүнү һеч ким истәмирди, ондан горхан варды, амма хәтрин истәјән јохду. Ушагларын арасында папирос чәкән дә о иди, биринчи дәфә арвадлардан данышан да о олмушду.

Мирзоппакил мәнәлләнин ашағысында балача јәј кино-театрының јанында олурду. Бир јәј һәмин кино-театрда үч ај һәр күн «Тарзан»ы көстәрдиләр. Ушаглар сәһәр јерләриндән галхан кими кедиб билет ивбөсинә дурурду. Кино-театрын габағы билет алверчиләри илә долу олурду. һәрдән ушагларын пулу олмајанда Мирзоппакилин дамына чы-

хыб киноја орадан бахырдылар вэ бунун үчүн Мирзоппа сәһәри күн он-
ларын һәрәсиндән аббасы-аббасы пул жығырды.

Мирзоппа һәмшә бөјүк-бөјүк данышырды, башындан бөјүк гәләт
еләјирди, ушаглара гуллуғ бујурурду, бөјүкләрә гуллуғ кәстәрирди;
Мәммәдагадан хошу кәлмирди, она көрә ки, көндөрмәк истәјәндә һә
папирос далаңча кедирди, һә тижанын алтында јандырмағ үчүн тахта-
папирос даһыңа кедирди, һә тижанын алтында јандырмағ үчүн тахта-
тухта жығырды. Бир-иһи дәфә хәлвәтә дүшәндә Мирзоппа онула ву-
рушмушду, һеч бири һеч бирини әмәлли-башлы әзишдирә билмәмиш-
ди, амма Мирзоппа һәмшә гәлиб кими кәзирди, гәлиб кими дуруб-
отурурду.

Бир күн һәр шеј дәјишди.

Һәмшә күн Мирзоппа евләринин габағындакы сәкидә отуруб гара
чөрәклә дузлу балығ јејә-јејә пәсдән охујурду өзү үчүн:

«Победа»-мобеда билмәрәм,
Тарзаны миндирмәрәм,
Чени иһи кәсибдир,
Мән ону диндирмәрәм.

(Гәссаб Ағанәчәфин арвады Балачаханым һәрдән кефинә дүшәндә
мәһәлләдә ушагларын арасында бу мәшһур маһныны башга чүр
охујурду:

«Победа»-мобеда билмәрәм,
«Москвич» минмәрәм,
«Зим» гапыја кәлмәсә,
Мән һеч һара кәтмәрәм.

Буну охујурду вә һәмшәки кими башына топлашмыш чаван мә-
һәллә тызларына көз вуруб бәрдән шағганағ чәкирди. Трамвај курсун-
да охујан Аллаһвердинин анасы Ајна арвад евләринин пәнчәрәсиндән
Балачаханыма бахыб өз-өзүнә данышды: «Она бах, көр һә шағганағ
чәкир!.. Гарға, мәндә гоз вар дејир е, лап!..».)

Һәмшә күн Мәммәдага нөјүт дүканындан нөјүт алыб евә апары-
рды вә Мирзоппанын јанындан кечәндә өзүнә сахлаја билмәјиб дајанды.

О илләр Мәммәдагакилдә шәкәрбура, пахлава, шәкәрчөрәји тез-
тез оларды; онда Сәкинә хала ширнијјат фабрикиндә ишләјирди, иһи
күндән бир, үч күндән бир ишдә онлара пај верирдиләр; шәкәрбура
тез-тез оларды, амма башга шеј аз-аз оларды, дузлу балығ исә һеч
олмазды— Сәкинә халанын дузлу балығын ијиндән хошу кәлмәзди.

Әлбәттә, Мирзоппа о саат баша дүшдү ки, дузлу балығ үчүн Мәм-
мәдағанн ағзы суланыб, амма Мирзоппа да елә она көрә Мирзоппај-
ды ки, бу јәрдә адамы јандырыб-јахарды.

—Әнтигә силјоткады!— Мирзоппа ағзыны марчылдада-марчылда-
да дузлу балығын гујруғуну сүмүрдү.—Јејирсән?

Мәммәдага билирди ки, Мирзоппа бәлә мәгамда адама балығ вә-
рән дејил, амма өзүнә сахлаја билмәјиб деди ки, һә, јејирәм.

—Пулун вар јанында?

Бајағ нөјүт алаңда Мәммәдагаја хырда пул гајтармышдылар вә
Һәмшә хырда пуллар инди Мәммәдағанн трикотаж көјнәјинин дөш чи-
биндә иди, амма о вахтлар пул Мәммәдагакилин евиндә чох мөтәбәр
бир шеј иди вә о, үрәк еләјиб бу пуллары Мирзоппаја верә билмәзди.

—Һә, вар пулун?

—Јох.

—Онда ала!—Мирзоппа дузлу балығын јағына булашмыш көк
баш бармағыны иһи бармағынын арасына сохуб Мәммәдагаја кәстәрди,
сонра јенә дузлу балығын гујруғуну сүмүрүб ағзыны марчылдадатды вә

бирдән нәсә фикирләшиб деди: — Кет евдән шәкәрбура кәтир, дәјишәк.
Аңчағ јахшысы олсун, үстүндә дә бадам, өзү дә лап бөјүк.

О илләр мәһәлләдә конфет, шоколад, шәкәрбура, пахлава, шәкәр-
чөрәји ән ләзиз шејләрдән иди вә ајдын мәсәлә иди ки, һамы бунлары
алыб јејә билмирди. Күчү чатап Новруз бајрамы үчүн шәкәрбураја
пахлава биширди. Әлбәттә, һәмшә шәкәрбура, пахлава фабрикдә би-
шәндән ләззәтли олуру, амма о јәрдә ки, сөһбәт олуб-олмамадан
кедирди, онда евдә бишмәјә, ја фабрикдә бишмәјә фикир верән јох
или.

Мәммәдага евдән шәкәрбура кәтирәндә Мирзоппа Дар даланын га-
бағында дајаныб ону көзләјирди. Шәкәрбураны әлиңә алыб зәркар
Әләшрәф гызыла бахан кими, о тәрәф—бу тәрәфә бахды вә Мәммәдага
фикирләшди ки, Мирзоппа инди дә тәзә бир һогга чыхарачағ, амма шә-
кәрбура Мирзоппаны тутмушду вә о тәкчә буну еләди ки, миннәт гојду:
—Јахшы дә, дај сәнсән... Ала.

Мәммәдага дузлу балығ парчасы илә гара чөрәји алыб елә орадача
јејди, Мирзоппа исә евләринә кетди.

Иһи күн кечди вә үчүнчү күн ахшам Мирзоппа өзү Дар далана
калды, әлиңдә тутдуғу гара чөрәклә дузлу балығ парчасыны Мәммә-
дагаја кәстәриб сорушду:

—Шәкәрбура кәтирирсән?

—Јох, истәмирәм.

—Истәмирсән? Силјотка истәмирсән?—Аз галды Мирзоппанын
көзләри кәлләсинә чыхсын.—Белә олду?

Һәмшә кечә Мирзоппа бүтүн мәһәллә ушагларынны тут ағачынын
алтында башына жығыб дејирди.

—Сән еләсән, әнтигә кеф еләјирдим өзүмчүн, һәрифләмишдим бу
маминкин сыноку. Әнтигә шәкәрбура кәтирди мәннимчүн, үстүндә дә
бадам. Мән дә басырдым буна көһнә силјоткәни, гара чөрәји. Чөрәји
кедиб Јасамалдакы төвләдән кәтирирдим. Һачыбалакилин гојунлары-
нын габағындан. Шәкәрбураны да јејирдим өзүмчүн әнтигә!..

Мирзоппа јағлы-јағлы данышдыгча ушаглар күлүрдү вә Мәммә-
дага өмрүндә бу чүр пәрт олмамышды; әлбәттә, бурасы мәлум иди ки,
Мирзоппа чөрәји кедиб Јасамалдакы төвләдән кәтирмәмишди вә балығ
да көһнә дејилди, бунларын һамысыны Мирзоппа өзүндән тоғгушду-
рурду, амма бу јаланы Мирзоппа ләззәтлә данышырды, чүнки бу јалан-
лар Мәммәдағанн халис мајмағ кими гәләмә верирди.

Үч-дөрд күн дә кечди.

Бир күн Мәммәдага мәктәбдән гајыданда Мирзоппа дајанмышды
Дар даланын габағында вә нәдәнсә Мәммәдагаја елә кәлди ки, Мирзоп-
па ошу көрмәкдән өтрү сәһәрдән бурдады; Мирзоппанын әтли сифәтин-
дә елә бир ифадә варды ки, бу ифадә онун үзүндә аңчағ өзүндән бөјүк-
ләрин, өзүндән күчлүләрин јанында күнаһкар олаңда әмәлә кәләрди;
Мәммәдағанн көрүб бир аз чәкинә-чәкинә деди:

—Һә, гаранәј, мәктәбдән кәлирсән?—Сонра јаваш-јаваш үрәкләниб
јенә әввәлки Мирзоппа кими бөјүк-бөјүк данышмаға башалды:—Јахшы
дә, падумајиш, нолуб е? Зарафат еләјирдим дә о күн... Лап зајсан а,
сән, зарафат-зад да дај билмирсән нәди! Јахшы...—Бу јәрдә Мирзоппа
јенә чәтинә дүшдү вә јенә дә бир аз чәкинә-чәкинә деди:—Мәнә бах...
әнтигә силјоткә вар мәндә, чанымчүн, алаји шејди! Истәјирсән?

—Буде, ала!—Бу дәфә Мәммәдага мүрәккәбә булашмыш баш бар-
мағыны иһи бармағынын арасындан чыхарыб Мирзоппанын көзләри-
нин габағына узатды.

Мирзоппа лап јаныб төкүлдү:

—Сән өлөсөн, һејиф атам евдәди, јохса гојардым лопува сәнин!— деди вә чыхыб кетди.

Мирзоппа чыхыб кетди, амма Мәммәдаға нәдәнсә бу интигамындан бир ләззәт аилмады, Мирзоппанын бу күнкү данышыгында, дурушуда, јершиндә нәсә елә бир шеј варды ки, Мәммәдағаны сидги-үрәкдән ләззәт алмаға гојмады.

Күнорта вахты иди вә Сәкинә хала ишдән тәнәффүсә кәлиб јаш сүпүркә илә һәјәтләрини тәртәмиз сүпүрмүшдү; јаш сүпүркә һәмишә ки кими һәјәтә бир сәрилик кәтирмишди вә Мәммәдаға да гапыларынын агзындакы кубик дашың үстүндә отуруб тәзә дүзәлтдији чәлпәлән киш гаргарасына онлуг сап долајырды. Даландан Мирзоппанын киши сәси кими јоғуналамыш сәси кәлди:

—Мәммәдаға!

Мәммәдаға гаргараны намазы көјнәјинин јахасына атыб һәјәтин далан гапысына чыхды:

—Нә вар?— Буну сорушду вә Мирзоппанын сифәтиндә јенә дә һәмин ифадәни көрдү—өзүндән бөјүкләрин, күчлүләрин јанында гәләт еләјәндә әмәлә кәлән ифадәни.

—Кәл бура дә бир дәгигәјә.

—Нејирсән мәнн?

—Ишим вар сәнн...

Мирзоппа ону даландакы зибил јешикләринин јанында хәлвәтә чәкди вә мәтләбә кечмәздән әввәл кефини хәбәр алды:

—Нечәсән?

—Сәнә нә вар нечәјәм? Нә дејирсән?

Вә Мирзоппаја мәлум олду ки, Мәммәдаға илә араны дүзәлтмәк даһа чәтин мәсәләди, үз-көзүнү гирышыдырыб бир аз башыны гашыды, домба көзләрини даланын үстүндән кечән електрик мәфтилләринә гонмуш сәрчәләрдә көздирди вә Мәммәдаға баша дүшдү ки, Мирзоппа билмир һардан башласын; ахыры Мирзоппа деди:

—Мәнә бах, Мәммәдаға, өз чанымчун, атам әнтигә килкә кәтириб, выши шејди, габында јазыблар ки, екстра, өзү дә Низами музејинин габагындакы продмагдан алыб...

Мәммәдаға билирди ки, Мирзоппа сабаһ јенә ушағлары башына јығыб ону пәрт еләјәчәк, өзүндән јүз чүрә јалан тогушдурачағ, амма һәмин күн онун бирдән-бирә Мирзоппаја јазығы кәлди; һәмин күн Мирзоппа јенә дә Мирзоппа дејилди вә елә бил өзү дә буну һисс едиб миннәт гојмағ истәди.

—Мән сәнә көрә дејирәм е, әнтигә килкәди... Бадам-зад да лазым дејил, елә бир дәнә шәкәрбура кәтир. Көзләјим сәни бурда?

Мәммәдаға бир сөз демәјиб евә кетди вә бир дәнә шәкәрбура көтүрүб Мирзоппакилин һәјәт гапысына кәлди. Мирзоппа әдәб-әрканла бир фал гара чәткә кәсиб үстүнә дә икә дәнә дузду килкә гојмушду. Мәммәдағанын кәтирдији шәкәрбураны алыб јенә дә зәркәр Әлшәрәф кими, о тәрәф-бу тәрәфинә бахды, сонра килкәни она узатды:

—Ала, сән өлөсән, ачмағ сән олмасәјдын неч кимлә дәјишмәздим буну. Әнтигә шејди!.. Гаранојумсан дә сән, нејинијәм?..

Сонра да Мирзоппа күлдү вә кәк сифәтиндәки мәзлум ифадә көз-көрәти чәкилиб кетди, Мирзоппа бир дәгигәнин ичиндә әввәлки Мирзоппа олду; һәјәтләринә кириб гапыны бағлады вә бирдән-бирә Мәммәдағаја елә кәлди ки, шәкәрбураны Мирзоппа өзү јемир, башгасына верир.

Мәммәдаға килкәләри електрик шалбанынын јанында дајаныб мијолдаја-мијолдаја она бахан боз пишијин габагына туллады, чөрәји Мирзоппакилин күчә пәнчәрәсинин дәмир шәбәкәсинә сохду вә шал-

баила дырмаша-дырмаша бирмәртәбәли бинанын дамына чыхды, кәр-пиш бачанын далында кизләниб Мирзоппакилин һәјәтләринә тәрәф бәјланды.

Дуду һәјәтдәки кранын јанында тәрсинә чеврилмиш ведрәни үстүндә отурмушду вә Мәммәдаға тәәччүб етди ки, ведрә бу гәдәр агыр-кырдыға нечә дөзүр. Мирзоппа Дудунун габагында дајаныб әлиндәки шәкәрбураны онун агзына уздырды, Дуду да шәкәрбурадан дишләјиб јаваш-јаваш чейнәјә-чейнәјә удурду.

Мәһәлләдәки ушағлардан неч ким Дудунун әсил адыны билмирди; һәмә Дудуја елә Дуду дејирди. Дуду һәдлән артығ көк иди, лап јекә дә башы варды. Она һәмишә балағлары чох ели сәтин финка кејин-дирәдиләр ки, балдырлары јејилиб јара олмасын, һәм дә онун бәдә-нинә кәлән шалвар јох иди. Дудунун башы һәмишә әсирди, агзындан да һәмишә су төкүлүрдү. Дуду дамына билмирди, бир сөз демәк истә-јәндә чүрбәчүр сәсләр чыхарырды. Дуду неч вахт чығларын јанына кәлмәзди, һәрдән күчәјә чыхыб һәјәт гапысынын агзында дајанырды, кулүрдү өз-өзүнә, чүрбәчүр сәсләр чыхарырды. Дудунун он үч јашы варды (Мәммәдагадан јаш јарым кичик иди), амма һәлә мәктәбдә окумурду.

Дудунун атасы Мирзоппанын әмис иди, мұһарибдә өлмүшдү, анасы да пис ишләр еләдијинә көрә (дејирдиләр ки, кечәнин јарысы башга мәһәлләләрдән бура кишиләр кәлиб тут ағачынын алтында онуна өлүшүрмүш) Мирзоппанын атасы Әлиаббас киши ону евдән говмушду вә Дуду тәкчә галмышды Мирзоппакилдә.

Мирзоппа шәкәрбураны Дудунун агзына узата-узата дејирди:

—Һә, јекинән. Сабаһ јенә кәтирәчәјәм сәнә. Үстүндә бадам да ола-чағ сабаһ. Сабаһ сәнә конфет дә алачам. Сабаһ кино вар әнтигә, ушағ-лар кәлиб дамдан бахачағ, мән дә пул јығыб сәнинчүн конфет алачам әнтигә.

Дуду неч нә ифадә еләмәјән көзләрини намаәлум нөгтәјә зилләјиб агзындакы шәкәрбура тикәсини јаваш-јаваш чейнәјирди вә бирдән нечә олдуся, Дуду көзләрини галдырыб дама бахды, бачанын далында кизләнмәјә чалышан Мәммәдағаны көрдү. Дуду чүрбәчүр сәсләр чы-харды, шәкәрбура тикәсинин гирығлары агзындан Мирзоппанын үз-көзүнә сыхрады.

Мәммәдаға әввәлчә гачмағ истәди—она көрә јох ки, Мирзоппадан торхурду, она көрә ки, баша дүшмүшдү; бу көрдүкләрини кәрәк көр-мәјәјди; баша дүшдү ки, Мирзоппанын үрәјинин кизли сирри ачылыб вә бу сирри белә хәлвәтчә кәлиб ачмағ јахшы иш дејил.

—Алә, әчлаф оғлу әчлаф, дамымыза нөш чыхмысан? —Мирзоппа аз галырды һирсиндән партласын, амма онун бу сөјүшү Мәммәдағаны өзүнә кәтирди, чүнки Мәммәдаға үчүн дүнјанын ән вичдансыз иш әтә сөјүшүјдү; чүнки Мәммәдағанын атасы да мұһарибдән гајтма-мышды вә Мәммәдаға онун неч сифәтини хатырламырды; Мәммәдаға-нын атасы Әли мұһарибәнин биринчи или чәбһәјә кетмишди, елә бирин-чи или дә Москва јахынлыгында бир фашист куләсинин гурбаны ол-мушду.

Мирзоппа диварын габагына чумду, елә бил бу саат атылыб дама чыхачағды:

—Дүш ашағы, әчлаф оғлу, әчлаф!

—Әчлаф оғлу өзүнсән!—Мәммәдаға Мирзоппанын чавабыны гај-тарды, амма онун бүтүн үз-көзү алышыб јанырды, елә бил ки, инди һәјәтдә чүрбәчүр сәсләр чыхаран Дудунун Мирзоппанын әлине дикил-миш көзләри шәкәрбуранын галанына јох, она бахырды вә елә бил ки,

Дудунун агзындан сычрајан шәкәрбура галыглары Мирзоппанын јох онун үз-көзүнө дүшүмүшдү.

Сонра Мәммедага шалбанла сүрүшүб ашагы дүшдү вә Мирзоппа һәјәтдән күчәјә чыханачан Дар даланг чатыб көздөн итди; Мәммедага Мирзоппа илә далашмагдан горхмурду, елә бил ки, утанырды Мирзоппадан.

Мәммедага бүтүн күнү евдән чыхмады, ахшам исә Дар далаңдан Мирзоппанын киши сәси кими јоғун сәси кәлди.

—Мәммедага!

(Чох вахт аналары, бөјүк бачылары Мирзоппанын бахышларыны охујуб ушаглары онула ојнамага гојмурду; дејрдиләр: «—Јека кишиди о, боју чыхмыр. Үз-көзүндөн һәјасызлыг төкүлүр. Сизин тајыныз дејил. Өз тај-тушунузла ојнајыны!»)

Мәммедага һәјәт гапысындан башыны чыхарыб:

—Нә вар?—деди.

—Бир дәгигәјә кәл бура, ишим вар сәннән.

Әлбәттә, Мәммедага мәлум сәбәб көрә Мирзоппа илә данышмаг истемирди, амма әввәл-ахыр онсуз да үзбәүз кәлмәлијдиләр; о, далана чыхды. Мирзоппа јенә дә ону далаңдакы зибил јешикләринин јанында хәлвәтә чәкиб домба көзләрини електрик мәфтиләринә дикди, сонра көјнәјинин јахасындан гојнуна гојдуғу «Беламор-каналы» чыхарыб дәрдли адамлар кими, бир папирос јандырды:

—Мәнә бах,—деди,—Мәммедага, өз чанынчун, олур дә, гәрдешиң гәрдешин арасында јүз чүр шеј олур. Нолар? Сәннән дај һеч ишим-задым јохду, гәрдеш чаны. Сән дә дај ушаглара демәкинән ки, Мирзоппа шәкәрбуралары Дудуја једирдири, һә?

Мәммедага бу барәдә һеч фикирлөшмәмишди дә, јәни күнорта дамын үстүнә чыхыб көрдүкләри вә ешитдикләри она елә тәсир еләмишди ки, Мәммедаганын ачыгы өзүнә тутмушду, һәм дә јаман ачыгы тутмушду; бурасы да Мәммедагаја мәлум олмушду ки, Мирзоппанын да үрәји вар вә бу үрәк дә һәрдән көврәлир, һәрдән лап ачылыр, лап тәмиз олур, лап кениш олур, амма инди Мирзоппаны горху көтүрмушдү ки, бирдән үрәјини бу тәмизлијини, бу ачыгыгыны мәһәлләнин башга ушаглары да биләр—Мирзоппа јенә һәмшәки Мирзоппа олмушду вә бу јердә Мәммедаганын она бәрк ачыгы тутду, бирдән-бирә үрәјиндә елә бир интигам һисси баш галдырды ки, һеч олмаса јарым саат мүдәттинә Мирзоппаның әскик әмәлләринин һајыфыны алмаг истәди.

Мирзоппа бир дә сорушду:

—Һә?

—Дејчәјәм.

Мирзоппа бир аз чәпәки-чәпәки она бахды, сонра дамағындакы папирос дибизачән сүмүрүб зибил јешинә туллады, өмрүндә јумадыгы чиркли дншләрини гычырдадыб:

—Мәнә бах; — деди, — сәнә агыз ачырам, өз чанынчун, һеч кимә агыз ачмамышам өмрүмдә! Јахшы дејүл, һәрәнин өз һөрмәти вар, һәрә өзүјүн бир чәјылды...

Мәммедага билирди ки, Мирзоппа көзүнүн ичинә кими јалан дејир, индијачән чох адама агыз ачыб, иши бәркә дүшәндә өзүндән бөјүкләрә јалварыб-јахарыб, мин дәфә «гәләт еләмишәм» дә дејиб вә бу дәфә ону јаралы јерини лап көзәртди:

—Биздән јығдығын пуллара да Дудујчун конфет алырсан!

Мирзоппа әлини Мәммедаганын көзләринин габағында ојнатды:

—Ал, адам киши олар! Сәни адам билмишик, гапува кәлмишик! Нечә адамсан, алә, сән?

Мирзоппанын ән бөјүк пислији ондајды ки, горхурду башгалары

онун јахшы чәһәтләрини билсин; јалан, адама саташмаг онун үчүн елә мәтәбәр иди ки, горхурду мәһәллә ушаглары онун јахшы бир ишини ешијиб үз дөндәсинләр, бүтүн һөрмәтини итирсин; о, бир мүддәт чәпәки-чәпәки Мәммедагаја бахды, елә бил фикирләширди ки, нә еласин, бу ишә ки, дүшүб, нечә чыхсын, бу саат бир-ики дәнә илишдирсин Мәммедагаја вә чавабыны да алсын, јохса дил төксүн јенә? Ахыры гәрәрә кәлиб үз-көзүнү гырышдырды, бир аз бојнуун ардыны гашыјыб деди:

—Һеч кимә демәсән, сәнә бир һөрмәт еләјәрәм, өз чанынчун!

—Нә?

—Һөрмәт елијәрәм сәнә? Әнтигә јерә апарарам сәни...

Тәбини ки, Мирзоппанын һеч бир сөзүнүн Мәммедаганын јанында етибары јох иди вә Мирзоппа өзү дә буну билдијинә көрә мәсәләни чох узатмады, агзыны онун гулағына дирәјиб пычылдады:

—Әнтигә арвадлара бахмага!..

Мәммедага билирди ки, Мирзоппадан нә дөсән чыхар вә о, дүңјанын ән әблән ишләрини көрәр ки, башгасынын һеч аглына кәлмәз, амма бу дәфә дә онун сөзләринә инанмады, Мирзоппаның әтли-јағлы доғдаларынын гулағына јахыллашмасындан әти үрпәнди. Мирзоппа исә о тәрәф-бу тәрәфә бахыб јенә дә агзыны онун гулағына дирәди:

—Һамамда чимән арвадлара. Лап лүт, өз чанынчун!

Елә бил Мәммедаганын үрәји гырылыб ајагларынын алтына дүшдү вә о һеч өзү дә билмәди ки, нечә сорушду:

—Јаланчынын?

—Еһ, маладес сәнә, зарафатым-задым вар бәјәм сәннән? Кәл далаймча.

Мәммедагакилин мәһәлләсинин јухары башында Сары һамам дејилән көһнә бир һамам варды; она көрә белә дејирдиләр ки, бу һамамын диварлары лап әввәлдән нәдәнсә һәмишә сары рәнклә әһәнкләндәди. һамамын үзү күчәјә бахырды, архасы илә башга икимәртәбәли бинанын архасына сөјкәмишди, амма арада бир аз бош јер варды вә бу бир аз јердә гушбаз Ағамәһди өзүнә гушхана дүзәлтмишди, көјрәчилләрини бу гушханада сахлајырды вә кечәләр бура зүлмәт гаранлыг олурду.

Мирзоппа ону гушхананын јанына кәтирди, әли илә гушхананын үстүнү көстәриб:

—Одә, орадан баханда һамысы көрүнүр әнтигә, —деди.—Инди галхарыг, бахарсан.

Сары һамамын арха тәрәфиндә, јухарыда балача бир пәнчәрә варды вә бу ишыг кәлән пәнчәрә Ағамәһдинин гушханасынын үстүндән бир адам боју һүндүрдә иди; Мирзоппа из ахтаран ит кими кәлиб бу балача пәнчәрәни тапмышды.

Мәммедага елә бил јухудајды вә бура нечә кәлдијини һеч өзү дә билмирди; о, баша дүшүрдү ки, Мирзоппаја гошулуб бура кәлмәји чох пис ишди вә бурасыны да баша дүшүрдү ки, бир һалда ки, Мирзоппа ит кими ијләјә-ијләјә кәлиб бу балача пәнчәрәни таныб, демәли, дүңјанын ән алчаг адамыды вә алчага гошулмаг да алчагыды; о гачыб бурадан кетмәк истәди, буранын пәнмиш һавасы аз галырды онун үрәјини буландырсын, амма елә бил ки, нәсә магнит кими ону өзүнә чәкиб бурада сахлајырды, һәм дә даһа кеч иди, инди бурадан гачыб кетсәјди Мирзоппанын јанында доғрудан да мајмаг олачагды, онун үрәјиндән бир нинилти кечди ки, тезчә ғуртарајды бүтүн бу әһвалат.

—Һәлә кишиләр чмир...—Мирзоппа гулағларыны шәкәлјиб һәмми балача пәнчәрәдән кәлән тас-ләјән сәсинә, су шаппытысына гулағ асырды, чимәнләрин киши, ја арвад олдуғуну бу сәсләрдән билирди вә

Мәммәдагаја мә'лум олду ки, Мирзоппа бу гушхананын јанында аз кечләр кечирмәјиб.

Кејәрчинлар адам һисс еләјиб гурулдамаға башлады вә бу гурулду Мәммәдағаннн үрәјини даһа да артыг дөјүндүрдү. Мирзоппа тарләмиш әли илә Мәммәдағаннн биләјиндән тутуб:

— Горхма — деди.

Мәммәдаға биләјини Мирзоппанын әлиндән чәкди, она елә кәлдн ки, Мирзоппанын әли Дудунун ағыыдан ахан суда исланыб; чынгырығыны чәкмәдән гулагларыны шәкләмеш Мирзоппанын гаранылгда күчләр көрүнән әтли сифәтинә бахды—бу, әсил Мирзоппа иди, даһа кизлиничә Дудуја шәкәрбура једиздирән, Дудуја конфет алан Мирзоппа дејилди. Мәммәдаға бүтүн шууру илә, ағлы илә баша дүшүрдү ки, бу рүсвәјачылыгдан гуртармаг үчүн бурадән гачыб кетмәк лазымды вә үстәлик Мирзоппаны да јажшыча әзишдирмәк лазымды, амма ајаглары сөзүнә бахмырды вә үрәји дә елә һеј сәксәкә ичиндә чырпынырды.

Мирзоппа женә дә тәрли әли илә онун биләјини сыхды, јәни ки, иш вар. Балача һамам пәнчәрәсиндән даһа сәс кәлмирди, јәгин чимәнлар чимиб нәмрәдән чыхмышдылар. Бир аз сакитлик чөкдү вә бу сакитлик ичиндә анчаг гушбаз Ағамәһдиннн кејәрчинләри гурулдајырды; сонра пәнчәрәдән женә сәс кәлди вә Мирзоппа пычылдады:

— Шәрәбаныды, тәмизләјир нәмрәни.

Шәрәбаны Сары һамамда сүпүркәчи иди. Сары һамамын үмуми киши шөбәсиндән вә үмуми арвад шөбәсиндән башға үч ајры-ајры нәмрәси варды вә бу балача пәнчәрә дә һәмин нәмрәләрдән биринин пәнчәрәси иди.

Сонра женә сакитлик чөкдү вә бир аздан женә тас-ләјән, өскүрәк сәси кәлди, су шырылдады вә Мирзоппа да бу дәфә лап јавашчадан пычылдады:

— Галх.

Мәммәдаға тахта нәрдивана јухары дырмашды вә гушхананын дамында пәнчәләри үстә галхыб балача пәнчәрәјә тәрәф бојланды. Бирдән-бирә онун бүтүн бәдени учунду, көзләри торланды вә бу тор пәрлә архасында елә шејләр көрдү ки, елә билди бу саат јер ајагларынын алтындан гачачаг вә о, һараса дүшәчәк, өзү дә учуб дүшәчәк һараса; арвад бир ләјән сују гызын башына төкдү вә су гызын сачларындаки, үзүндәки, бәдәниндәки бүтүн сабуну јујуб апаранда Мәммәдаға дәншәтә кәлдн ки, һәр күн јүз дәфә күчәләриндә көрдүјү бу арыг, бу кифир гыз бу гәдәр гејри-адијмиш, бу гәдәр сеһирлијмиш, тилсимлијмиш.

Мирзоппа ашағыдан Мәммәдағаннн шалварынын балағыны дартды, јәни ки, дүш ашағы, бир аз да мән бахым; Мәммәдаға анчаг инди јадына садды ки, Мирзоппа ашағылдады вә дәншәтлә о бири ајағынын галдырыб онун әлини итәләди. Мәммәдағаннн дәншәт басмышды вә бу дәншәт ичиндә о көрүрдү ки, бу дәфә арвад өзү сабуналар, гыз дә әјиләб она көмәк едир, анасынын күрәјини, белини сабуналајыр вә һәр дәфә бу гыз әјиләб дурлугча Мәммәдағаннн бүтүн бәдени учуурду вә о вахт о өзү дә билмирди ки, бу нә демәкдир.

Мирзоппа ашағыда даһа дөзә билмәјиб нәрдивана галхды, јухары дырмашыб ону кәнара сыхшыдырараг гушхананын үстүндән балача пәнчәрәјә сары бојланды вә Мәммәдаға нәфәсини гысыб көзләди ки, бу саат нә исә бир һадисә олачаг. Бирдән-бирә Мирзоппанын синәсиндән бир инијти голду вә о, јекә башыны һамамын көһнә диварына чырлды. Мәммәдаға даһа өзүнә кәлиб гушхананын дамындан бир баш јерә—һамамдан нәм чәкмиш торпағын үстүнә атылды. Гушханадаки кејәрчинләр даһа да бәркдән гурулдамаға башлады вә Мәммәдаға көзүнү ачанда Мирзоппа да өзүнү јерә атмышды; бир мүддәт беләчә:

дәјандылар—Мирзоппа ајаг үстә, Мәммәдаға јерә сәрилмиш, сонра Мирзоппа Мәммәдағаннн һеч вахт көрмәдији вә тәсәввүр етмәдији бир һөнкүрту илә зыр-зыр ағламаға башлады.

Һамамда чимән арвад Мирзоппанын анасы иди, һамамда чимән гыз да Мирзоппанын бачысы Әдилә иди.

Белә-белә ишләр...

О күндән сонра Мәммәдаға бир-нечә ај өзүнә кәлә билмәди; она көрә јох ки, һәјатында биринчи дәфә лүт арвад, лүт гыз көрүшдү, она көрә ки, бир киши гејрәти ону бөгүрдү, мәһәллә ушагларынын, чаваанларын көзүнүн ичинә дүз баха билмирди; гејрәт ону бөгүрдү ки, һәрдән һәјәтләринә кәлиб анасы илә сөһбәт едән арвада, һәр күн мәһәлләдә көрдүјү гыза оғру пишик кими кизлиничә һамам пәнчәрәсиндән бахыб. һәрдән кечәләр һөвлнак јухудан ојанырды, о саат јадына дүшүрдү ки, чох пис бир иш тутуб вә јериндә гөврула-гөврула тутдуғу бу ишнн азабыны чәкирди, өзүнү дүнјанын эн пис адамы һесап едирди.

Вә Мәммәдаға елә о күнләрдән дүвлүјүн, мәрдлијин, кишилијин гадрини билди; ајлар, илләр кечди вә заман кечдикчә дә бу һадисә јаваш-јаваш јаддан чыхды, бир сенијетмәлик јухусуна чеврилди ки, доғрудан да јухуда, ја һәјатда олдуғу увудулду. О вахтдан бари Мәммәдаға бүтүн өмрүндә елә бир иш көрмәмишиди ки, кимиңсә јанында көзү кәлкәли олсун. Мәһәлләнин арвадлары Мәммәдагадан сөз дүшәндә дејирди:

—Өмрү узун олсун, торпаг саны јашасын, елә бил сир-сифәтдән Қитабуллады. Хасијјәти дә гызылды. Чох киши чајылды.

Сәкинә халанын, ајдын мәсәләдир ки, бу сөзләри ешидәндә учаға ганады олмуруды, амма өзүнү ағајана апарырды, јәни ки, елә белә дә олмалы иди, онун оғлу, Әлинин оғлу башға чүрә ола билмәзди. Солмаз исә о саат бу сөзләри Мәммәдағаја чатдырырды вә әвәзиндә дә Мәммәдаға она ачыгланырды:

—Бир дә мәним јанымда белә сөзләр данышма!

Әлбәттә, о вахт мәһәллә ушагларынын һеч нәдән хәбәри олмады, Мәммәдаға һеч кимә һеч нә демәди, амма Мирзоппа даһа мәһәлләдә лап аз-аз көрүнүрдү, бир нечә вахтдан сонра исә Гырчылар мәһәлләдән кәчүб кетди. Әлиаббас киши мәһәлләнин ағсаггалларына дејирди:

—Алты-једди илдән сонра Бақыда гыр басмаға дәм галмајачаг. Көһнәләри сөкүрләр, һәр јердә тәзә ев тикирләр, беш мәртәбә, једди мәртәбә, бир аздан доғгуз-он мәртәбә дә тикәчәкләр. һамысынын үстү тахтапүш. Јахшысы буду елә индидән јығышыб көчүм кәндләрдән бәринә, Абшеронда биналарын һамысынын дамы гырды, һансы кәндә кетсәм, бекар галмајачагам...

Һәмин вахтдан да ири гыр тјааны Мәммәдағаклини мәһәлләсиндә көрүнемди вә мәһәллә дә јаваш-јаваш буна алышыды, инди даһа адамз елә кәлмирди ки, нәсә јериндә дејил, нәсә чатгышмыр.

Инди он беш-он алты ил кечмишди о күнләрдән.

Белә -белә ишләр...

...Һәмин гәрибә јәј кечәси бүтүн буңлары јадына салан Мәммәдаға фургунун кур ишығында Мирзоппанын даһа да көкәлмиш сир-сифәтинә баха-баха бирдән-бирә өзүнү онун јанында күнаһкар һисс етди, амма бу күнаһ бирсәндә артыг бир ушагыг хатиратынын илыгыгы варды; бу күнаһ һәкии чох һәзин бир пешманчылыг иди вә инди Мәммәдағаннн үрәјиндәки бу һәзинликлә Мирзоппанын она бахыб һарыһарын күлүмсәмеји һеч вәчһләр бир араја сымғарды.

Арыг оғлан женә әлини јухары галдырыб өз шүарыны деди:

— Атачағыл!

Милисионер Сәфәр бу арыг оғлана бахыб фикирләшди ки, залым

рын жанындадырса, көрөк о, бу дөңизин саһилинде, бу гајаларын жа-
нында, бу ајын ишыгында һарсыз силлө жемөсин.

Узагдан Бақыја кедән електрик гатарынын сәси кәлди: дәмир та-
кәрләр релсләрин үстү илә туккатук кедирди вә һәмин туккатук инди
елә бил бу Зегулба кечәсини, бу тәһна кечәнин һәбзи иди, вурурду;
бу кечә һәбзина гулаг асан Мәммәдага фикирләшди ки, адамын өмрү
дә гатар кими бир шејди, сәни мәнзил башына апарыб дүшүрүр, әвәзи-
нә бир башгасыны көтүрүб керн гајыдыр, ону да о бири башда дүшү-
рүб тәзәсини көтүрүр, кедир-кәлир, кедир-кәлир вә бир һалда ки, бу
јолун әвәли вар, ахыры вар, көрөк папагыны габагына гојуб фикир-
ләшсән, фикирләшсән ки, гатар релсдән чыхмајачаг, чәдвәлини дә
позмајачаг, она көрә бу мөсафәдә адам ол, адам кими јаша, адам ки-
ми дә өл.

Јаваш-јаваш хәзри әсирди вә хәзри әсдикчә дә һәмин гәрибә јай
кечәсинә бир сәринлик кәтирирди; аҗчаганадлар јоха чыхмышды вә
Мәммәдага фикирләшди ки, аҗчаганад дә тәбиәттиң, күләк дә тәбиә-
тинди, амма күләк аҗчаганадын гәниниди вә үмумијјәтлә бу дүнија елә
бир шејди ки, һәр пислијин, һәр намәрдијин өз гәнини вар; әлбәттә,
бу фикир дә чох дәрин бир фикир дејилди вә Мәммәдага бурасыны да
фикирләшди ки, бу кечәни гәрибә еләјән онун бәлкә бирдән-бирә фи-
лософлуғ еләмәјә башламасыды?

Бу дәфә башга бир сәс кәлди вә Мәммәдага алумунниум өртүјү ај
шыгында күмүш кими аҗаран фургонунун јанында киминсә гаралты-
сыны көрдү. Кимсә фургонун дөврәсиндә о тәрәф-бу тәрәф келә-келә
гышгырды:

—Е—еј!.. Е—еј!..

Мәммәдага баша дүшдү ки, бу сәс арвад сәсиди, амма бу арвадын
кечәнин бу вахтында онун фургонунун јанында нијә кәздијини баша
дүшмәди

—Е—еј!.. Е—еј!..

Мәммәдага фургонун јанына кәләндә он сәккиз-он доггуз јашла-
ларында бир гыз ону елә топ-түфәнкә тутду ки, әввәлчә һеч нә анлаја
билмәди.

—Һә, чамааты тутдурурсан, өзүн дә дәннз ғырағында кәзирсән?
Чамаат һәди сәнинчүн бәјәм, адам-зад дејил? Нә ишин вар чамаатла?
Јорта-јорта кәлмисән бура ки, адам тутдурасан?

Мәммәдага фургонун ачыг гапысындан дүшән електрик ишыгында
бу орта бојлу гызын гарајаныз кирдә сифәтинә, пар-пар парылдајан
ири гара көзләринә, сары трикотаж көјәкки, көј јубкалы јараштылы
бәдәнинә баха-баха һеч чүрә ағлына сығышдыра билмирди ки, бу дава-
кар гыз ондан нә истәјир вә бурада да нә иши вар?

—Бир дајан көрөк, ај бачы, нә олуб, нә хәбәрди?

—Бачын иш олурам сәнин? Бачын-задын дејиләм!.. Буна бир бах!
Гардаш тапылыб мәнимчүн, һеч хәбәримиз јохдур!.. Чамааты тутду-
ранда бачы олмуруғ, инди бачы олурду!.. Әчәбди!

Һәмин гәрибә јай кечәси бу гарабуғдајы гызын бу чүр һај-күјү
Мәммәдагаја күлмәли кәлди вә о фикирләшди ки, бир аз да бу чүр
давам еләсә бу гыз онун үстүнә чумуб үз-көзүнү чырачаг. Әлбәттә,
Мәммәдага инди һеч вахт ағлына кәтирә билмәзди ки, әслиндә бу јай
кечәсини белә гәрибә едән бу гарабуғдајы гызын кечәнин јарысы бир-
дән-бирә бура кәлмәси иди; индијә гәдәрки гәрибәлик исә бир әрәфә
һисси иди—һәрдән белә шејләр дә олур дүнијада; Мәммәдаганын бун-
дан хәбәри јох иди вә о, доғрудан да чаш-баш галмышды:
—Чамаат кимди, кими тутдурмушам?

—Чамаат—мәним һәјат јолдашым!.. Билдин? Кедәк бу саат, нечә
тутдурмушан ону, елә дә бурахдыр!

—Мирзоппаны дејирсән?

Мирзоппаны ады елә бил ки, бу гарабуғдајы давакар гызы бир
балача сүсләшдириди вә о, көзләрини Мәммәдаганын үзүндән чәкмә-
јиб:

—Һә, —деди.—Бәс кими дејәчәјәм?

Мәммәдагаја мәлүм олду ки, бу гыз Мирзоппанын арвадыды вә
һәдәсә бу хәбәр онунчүн чох көзләнилмәз олду. Кечәнин јарысы бир-
дән-бирә пејда олмуш бу гызын јанындан кечиб фургона галхды:
—Мәнник бир иш јохду,—деди.

Әлбәттә, бу гыз ки, белә ғыямәтлә башламышды, беләчә асанча
ондан әл чәкән дејилди; әлләрини белинә гојуб алтдан јухары сөзләри
јағдырмага башлады:

— Нечә јәни мәнлик бир иш јохду? Әввәлчә тутдурурсан, сонра да
дејирсән ки, мәнлик бир иш јохду? Әчәб ишди! Бизи нә һесаб еләјир-
сән сән? Чушка-задыг сәнинчүн? Бу саат кедәк, ону бурахдыр!—Гыз
да јухары галхыб фургонун ичинә кирди.

Фургонун кур ишыгы дивар боју јан-јана дүзүлмүш түфәнкләр,
удуш үчүн гојулмуш шампан бутылкасы, столүстү күзкү, кәлин кулка-
сы, фотоапарат, дивардан асылмыш тахта довшан, түлкү, ајы, шир вә
намәлүм һејван елә бил гызы бир балача чашдырды вә о, бүтүн бун-
лара бахыб јенә дә суал долу гара көзләрини Мәммәдагаја зилләди,
јәни ки, кедирик, ја јох.

—Әрини мән тутдурмамышам, ај бачы. Јолдашыјла ичиб кәлмиш-
ди...

Гыз онун сөзүнү кәсди:

—Јолдашынын башы батсын! Елә јолдашлары дејил ону јолдан
чыхаран? —деди вә елә бил өзү дә өз сөзләринин мөтәбәрлијинә инан-
мајыб тәләсик еләвә етди: —Һә, һолсун ичмишди? Ичмәјин үстүндә
адам тутдурлар? Совет һөкүмәтиндә елә ганун јохду ки, ичмәјин
үстүндә адам тутасан!

Бу дәфә Мәммәдага доғрудан-доғруја һирсләнди:

— Ичмәјин үстүндә адам тутмазлар, амма милиционер Сәфәрә шил-
лә вурмағын үстүндә адам тутарлар.

Амма бу гыз да башга гыз иди, хоруз олуб димдикләшмәк истәјирди:

— Милиционер Сәфәр план долдурур, она көрә тутуб апарыб ону.

— Нејләјир? План долдурур?—Мәммәдаганын даһа бу гарабәниз
гыза демәјә сөзү галмады, јәни бу мәһнада ки, онун дилинә мат галды.—
Ај бачы, мәнним јанымда вурду ону, өзү дә дурдуғу јердә...

Гыз бир аз сусуб:

— Абры-һәјасы јохду дә...—деди вә Мәммәдагаја мәлүм олмады ки,
бу сөзләр кимә анддир, Мирзоппая, јохса ки, милиционер Сәфәрә.

Гыз јенә көзүчү бу тахта һејванлара бахыб јәгин фикирләшди ки,
әкәр бу тир бу күн кәлиб бурада дајанмасајды, Мирзоппа да бура кәл-
мәзди, милиционер Сәфәрлә растлашмазды вә бу әһвалат да баш вәр-
мәзди:

— Олмаз бу тирдән!..

Ајдын мәсәләдир ки, Мәммәдаганын бу гызын нә фикирләшдијиндән
хәбәри јох иди вә һәмин гызын ачығыны инди дә тирә төкмәси она лап күл-
мәли кәлди; үмумијјәтлә бу гызын һај-күјүндә, бу чүр чығыр-бағыр сал-
масында халис бир ушагылы варды вә онун бајаг өзү дејди ки, ки-
минсә «һәјат јолдашы» олмасы да адама күлмәлидән күлмәли кәлирди.
Мәммәдага биринчи дәфә көрүрмүш кими, фургонунун дөрд тәрәфи-

ни да нәзәр дән кечириб өзү өз сәлигәсиндән разы һалда күлүмсәди:

— Хошуна кәлмир мәним тирим?

Мәммәдаганын бу чүр ачыг-ашкар өзүндән разы-разы күлүмсәмәжи газы чин атына мийдирди:

— Сәнин тирин? Сәнин иңә олур, һөкүмәтин тириди! Бәлкә атан багышлаяб сәна?

Мәммәдаганын бир хасијәти варды: ата-ана һаггында артыг-әскик сөһбәтдән хошу кәлмирди вә ән башлычасы исә белә сөһбәтләрә дөзә билмирди—бу бир, икинчиси да о иди ки, Мәммәдага бу саат бу гарабәниз давакар гыздан лап ата сөјүшүнәчән һәр шеј көзләјирди, одур ки, тез чидиләшиб:

— Атам багышламајыб,—деди вә бир даһа ата сөһбәтинә гајытмамаг үчүн елә бил ки, она хәбәрдарлыг етди, амма бу хәбәрдарлыгын өзү дә отуз јашында кишинин хәбәрдарлыгындан чох он беш јашында оғланын хәбәрдарлыгына охшайырды:—Атам мұһарибәдә өлүб.

Гыз агзыны ачыб јенә нә исә гышгыр-багыр салмаг истәјирди, амма бу хәбәри ешидәндә бирдән-бирә сусду.

Мәммәдага танымадыгы адамла (һәтта таныдыгы адамла белә) ачыглыг еләмәји хошламазды вә бу дәфә дә үзүнү биринчи дәфә көрдүју бу гызга тәрчүмеји-һалыны данышмасы ону ачыгландырды, гызын бирдән-бирә сусмасы исә ону лап пәрт етди.

— Адын нәди сәнин?

— Нејнирсән?

— Адам бир-бири илә данышанда кәрәк билсин ки, ким кимди.

— Мәсмәханым.

— Белә-белә ишләр, Мәсмәханым...

Әлбәттә, Мәммәдага бу саат Мәсмәханымнын үрәјиндән кечәнләрдән хәбәрсиз иди вә билмирди ки, Мәсмәханымнын үрәјиндә бу саат бир агры сзыыл-сзыыл сзыылдајырды.

Чох-чох илләр бундан әввәл, о вахтлар ки, Мәсмәханым балача гыз ушагы иди вә һәмни гыз ушагынын дунјада һеч бир дәрди-сәри јохду, анасы һәмишә дејәрди ки, атан мұһарибәдә өлүб. Анасы сәфәрдә оланди Мәсмәханым кунләрлә елдә тәк галарды вә о вахтлар о, һәмишә атасы илә сөһбәт едәрди, сонралар бу сөһбәт интернат мәктәбдә дә давам едәрди, топ курулларды, бомба партларды, Мәсмәханым атасынын јарасыны сарыјарды, атасы да ири киши әлилә онун гара сачларыны сығаллајыб күлүмсәјәрди; бу ири киши әлләринин истиси, мөһрибанлыгы онун бүтүн бәдәнинә јайыларды вә үрәјиндә елә бир мәнәббәт әмәлә кәтирәрди ки, бу мәнәббәтин гәһәри һәр дән көзләрини долдуларды. Амма кунләрин ади бир күнүндә бирдән-бирә Мәсмәханымна мәлүм олду ки, атасы һеч вахт мұһарибәдә өлә билмәзди, чүнки мұһарибә гуртарандан үч ил сонра дунја ја кәлмишди. Бу мәлүм оланди сонра Мәсмәханым даһа һеч вахт анасындан атасы барәдә бир сөз сорушмады. һәмни сөһбәтләр јәгин анасынын да јадындан чыхыб кетмишди. Бәлкә һеч јадындан чыхмамышды вә Күлдәстә дә гызы кими үрәјиндә чәкирди?

Амма һәмни ири киши әлләринин истиси, мөһрибанлыгы узун мүддәт чәкилиб кетмәди вә әслинә бахсан елә индинин өзүндә дә һарадасә бир аз галыб о истидән, о мөһрибанлыгдан.

Мәммәдага гарышында дајанмыш бу күлмәли гызын долу синәсинә, јарашыглы дизләринә, јумру топугларына, сәндәлли јалын ајагларына бахды вә үрәјиндән гәрибә бир никаранчылыг кечди. Чохдан иди онун үрәјиндән белә бир никаранчылыг кечмәмишди вә она елә кәләрди ки, белә бир никаранчылыг да јенијетмәлик илләри илә бирликдә чыхыб кедиб ишинин далычча. Инди һәмни никаранчылыг һиссинин бирдән-бирә гәфләтән бу чүр кери гајытмасы елә бил ки, бу күлмәли гызын, бу давакар, һај-күјлү гызын күлмәли олмагыны да, давакарлыгыны да, һај-

күјүнү дә јујуб апарды вә Мәммәдага фургонун кур ишыгында долу синәсинә, јарашыглы бәдәнли, јумру топуглу бир мәсүмлүг, бир тәмизлик көрдү.

Мәммәдага кечә-күндүз Абшерон јолларында машын сүрә-сүрә бәр-кимиш, чох көрүб чох көтүрмүш бир киши иди вә инди онун бу чүр јени-јетмәлик дөврүнә гајытмасы да, көрүнүр, Зуғулбадакы һәмни гәрибә јај кечәсинин бир һиссәчијиди; бу дәфә о, һәмни намәлүм гәрибәлији бүтүн шарлыгы илә һисс етди.

Көзләрини Мәммәдаганын сары көјнәкдә, көј јубкада, јалын ајагларда кәзән бахышларындан чәкмәјән Мәсмәханым габагында дајанмыш бу һүндүр бојлу, ешли күрәкли оғланын фикирләрини өзү билдији кими јозду вә үрәјиндәки кизли бир үрәккликлә фургонун ачыг гапысындан далаггаларынын көпүју агаран дәннәзә бахды, бу бијабанлыгын кимсәсиз-дәлијини һисс етди, сонра да Мәммәдаганы хәбәрдар етмәкдән даһа чох өзүнә тохтаглыг вермәк үчүн:

— Мән сән дејәнләрдән дејиләм а-а!—деди.

— Мән дејәнләр кимди?—Мәммәдага мәнәччәрини үстүндә отуруб әлләри илә дизини тутду.—Һә?

— Билмирәм кимди...—Гыз бу оғланын көј көзләринә баха-баха баша дүшдү ки, онун бахышларыны дүзкүн охумајыб вә бу дәм һәмни бахышлар нәдәнсә она чох доғма кәлди, елә бил ки, бу бахышлары чох-чох көрмүшдү. Нә үчүн она белә кәлди, өзү дә мәнәттәл галды.

— Нә дедиләр милисдә?

— Дедиләр ки, бу дәфә иши харабды... Он беш суткајла гуртармады бәлкә бу дәфә...

— Бәс Нәчәфә зәнк еләмәди?

Мәсмәханым тәәччүблә бу оғлана бахды, јә'ни ки, сәнин танымадыгы адам јохмуш ки, дунјада... Сонра деди:

— Нәчәф кечән ил говуб ону кабинетиндән...

Бу сөзләри деди вә өзү дә өз сөзләрини һејрәт еләди, елә бил о јох, башга бир адам деди бу сөзләри. Мәсмәханым һеч кимни јанында белә данышмазды, нечә илләр иди ки, һеч ким онун нә чәкдијини билмирди, нечә илләр иди ки, өвләринин сөһбәти өвләриндә галырды вә Мәсмәханымнын фикиринчә һәмишә дә белә олачагды, һәмишә—өләнә кими. Өләндән сонра чамаат дејәчәкди ки, дунјада бир Мәсмәханым варды, бу Мәсмәханымнын да Мирзоппа адында бир әри варды, бир јердә јашајардылар... Амма нечә јашајардылар—буну һеч ким билмәјәчәкди вә Мәсмәханым да нечә Мәсмәханымды, үрәјиндән нәләр кәлиб нәләр кечирди—буну да һеч ким билмәјәчәкди... Јахшы, бүтүн бунлар ки, белә иди, бүтүн бунлары ки, һеч ким билмәјәчәкди, бәс инди о, бурада нә едирди, нә иши варды бу фургонун ичиндә, бу тахта довшанын, түлкүнүн, ајынын, ширин вә намәлүм һејванын јанында, бу јад оғланын габагында? Нијә чыхыб кетмирди өз харабасына? Гызышыб кәлдин бура, инди дә көрүрсән ки, бу оғланын һеч бир тәгсири јохду вә ондан һеч нә дә асылы дејил, тәгсирләрин һәмсыы сәнин о башы батмыш әриндәди, бәс нијә чыхыб кетмирсән, нә көзләјирсән?

Мәсмәханым бунлары фикирләшди вә еви јадына дүшдү, чарпајысы јадына дүшдү, јадына дүшдү ки, јенә тәк-тәһһа галачаг һәмни елдә, сәһәр дуруб ишә кедәчәк, памидор, хијар, үзүм—нә варсә ону сатачаг, ахшам јенә тәк-тәһһа отагында отуруб пәнчәрәдән өвләринин габагындакы бөјүк әнчир ағачына бахачаг вә үрәјиндән кечәчәк ки, бу чүр тәк-тәһһа пәнчәрә габагында отурмагдәнсә, Мирзоппанын дава-даланы јахшыды, Мирзоппанын ајагјолунда бәркдән өјүјә-өјүјә гусмагы, сонра да кәлиб хорулдаја-хорулдаја, фысылдаја-фысылдаја јатмагы јахшыды.

Кечән ил һәмни күн дә әввәлчә отага спирт ији долду, сонра Мирзоппа ичәри кирди вә елә бил ки, дунјанын ән мүсәбәтли хәбәрини кәтирир-

миш кими, бәркдән аглаја-аглаја (ичэндән сонра тез-тез беләчә аглама-гы варды Мирзоппанын) деди ки, Ичәф ону кабинетиндән говуб:

— Бир мәнәлләдә бөјүмүшүк, бир јердә ашыг ојнамышыг, шумага-дәр јортмушуг асфалтын үстүнә, инди мәни кабинетиндән говур!..

Бир гәдәр бу чүр јаныб јажыла-јахыла аглады, дүнјанын вәфасыз-лығындан шикајәт еләди, сонра да һәмишәки кими, һирсини төкдү Мәс-мәханымын үстүнә, бир бәһанә тапыб әлини, ајағыны ишә салды, Мәс-мәханым да онун јағлы сир-сифәтини чырмаглајыб ганатды. Амма бүтүн буларын һеч кимә дәхли јох иди, мәнәчәрин үстүндә отуруб фургонун кур шығында она бахан бу көј көз оғлана да дәхли јох иди вә Мәс-мәханым бурадан чыхыб әввәлчә милис идарәсинә кедәчәкди, јенә дә чы-гыр-багыр салачагды, амма јенә дә бу чыгыр-багырдан бир иш чыхмаја-чагды, ахырда тәк-тәнһа гајыдачагды евинә. Бәјәм аз олмушду белә кечәләр?

— Сәнин нечә јашын вар?— Буну Мәммәдага сорушду.

— Ијirmi дөрд.— Буну да Мәс-мәханым деди вә јенә дә өзүнә мәнәт-тәл гаалды ки, нијә бу јад оғланын бу чүр суалларына чаваб верир.

— Ијirmi дөрд? Сәнә он догуздан артыг вермәк олмаз.

— Һә, һамы белә дејир...— Мәс-мәханым күлүмсәди вә өзү дә көзлә-мәјә-көзләмәјә сорушду:— Сәнин нечә јашын вар?

— Нечә олар сәнчә?

— Мәнчә?... Отуз... ики!

— Һә, дүз дејирсән... Амма ики јаш үстә кәлдин...

— Отуз?

— Һә.

Елә бәл дүнән иди ки, Мәммәдаганын јашы онла башлајырды: он беш, он алты, он једди, он сәккиз... Вә о заманлар отуз јаш чох-чох узаг-ларда олан бир шеј иди; о заман ағлына сығышдыра билмирди ки, нә вахта отуз јаш олачаг вә она елә кәлирди ки, белә бир вахт кәлиб чә-ханда дүнја башга олачаг, јә'ни бурасы ајдын иди ки, күн һәмин күн ола-чагды, ај һәмин ај, улдузлар һәмин улдузлар олачагды, амма Мәммәд-ага һәлә о вахтлардан баша дүшүрдү ки, бир күнүн, бир ајын, ејни ул-дузларын алтында һәрәнин өз дүнјасы вар; бу барәдә кечәләр фикирлә-ширди, ән чох да дамда јатдыгы јәј кечәләри; һәмин јәј кечәләри Сәкинә хала ахшамдан дама палаз салырды, палазын үстүндән галын јун днә-јини салырды, ири балынчы, назик митили кәтириб Мәммәдаганын јери-ни раһатлајырды вә Мәммәдага да кечә јеринә кирәндә көјдәки аја, ул-дузлара бахырды, Сәкинә халанын јаш сүпүркә илә сүпүрүб тәмизләдији дамын сәринлијини һисс едә-едә көзләрини јумуб Бакынын күчәләри илә тәптәзә такси «Победа» сүрүрдү. Мәммәдаганын ән бөјүк арузу такси шофери олмаг иди вә о, һәр кечә јухуја кетмәздән әввәл такси «По-беда»сынын чархларыны насосла долдурурдү, моторуну јохлајырды, ак-кумулјаторуна бахырды, сонра да бензинли шәллә илә әлләринин, гол-ларынын мазутуну силиб тәмизләјирди, сонра да таксисини сүрүрдү.

Инди һәмин күнләр елә бил дүнән иди вә чох-чох узг көрүнән о ил-ләр әслиндә бир көз гырпымында кәлиб кечди. Мәммәдага Бакынын кү-чәләри илә доғручу такси сүрдү, сонра исә тирә кечди вә дамда јатдыгы о јәј кечәләри ағлына кәлсәјди ки, бир вахт белә бир фургон тири ола-чаг, сәһәрә кими јухусу гаچارды, јата билмәздә сәбирсизлијиндән. Анчаг илләр кечмишидә вә инди мә'лум олмушду ки, һәр кәсин дүнјасы да өзү кими бөјүјүр, көкәлир, ја арыглајыр.

— Бәс адын нәди?— Буну да Мәс-мәханым сорушду вә бу дәфә лап әли-ајагы јердән үзүлдү ки, нә суаллардыр белә, верир? Онун нәјинә кә-рәкди ки, бу көјкөз оғланын ады нәдир? Нијә биабыр еләјир өзүнү?

— Мәммәдага.— Мәммәдага Мәс-мәханымә бахыб күлдү.— Ушаг вах-ты мәни чиннәндирмәкчү дејирдиләр:

Мәммәдага

Кирди бага.

Бир гуш тутду.

Олду тсыбага!..

— Һә, мәни дә чиннәндирирдиләр ушагыгды. Дәрси билмәјәндә горхурдум ки, инди чагырачаг мәни мүәллим, әлим, ајағым әсирди. Ушағлар да мәни чиннәндирирди:

Мәс-мәханым Мәс-мәди,

Әли-ајагы әсмәди...

Мәс-мәханым бәркдән күлдү вә лөвһәјә чағрылмагдан горхан дүн-јадан хәбәрсиз о балача гыз ушагы көзләринин габағына кәлди, сонра бирдән-бирә өз күлүшү өз гулағларында чинкилдәди вә бу дәфә Мирзоп-панын јағлы сифәти көзләринин габағына кәлди, спирт ији буриуна кәл-ди, јадына салды ки, Мирзоппа инди милис идарәсиндә отуруб ән азы он беш суткасыны көзләјир. Буну јадына салды вә өзү өз арсызлығына һей-рәт еләди, амма бурасыны да сөвг-тәбии һисс етди ки, бу саат лап арсыз-лыг олмур, нә олур-олсун, бу кур шыгылы фургондан чыхыб кетмәк ис-тәвр.

Мәммәдага деди:

— Сән ахы, һеч горхана охшамырсан...

— Инди беләјәм дә...

— Һә, инди јамансан!— Буну да Мәммәдага деди вә күлдү.

Мәс-мәханым бу оғланын көј көзләринә бахыб фикирләшди ки, доғ-рудан чох гәрибә оғланды бу оғлан, бу чүр ири көј көзләри вар, амма гашлары, киприји гарады, сачлары да гарады, өзүнүн дә чәми отуз ја-шы вар, амма башы ағармаға башлајыб.

Мәммәдага сорушду:

— Нә фикирләширсән?

Мәс-мәханым деди:

— Һеч нә.— Вә һисс етди ки, гызарыр.

Мәс-мәханым чохдан иди даһа гызармырды, о вахтдан ки, Мирзоппа-нын евинә кәлмишидә вә инди гызардығыны һисс еләјәндә она елә кәлди ки, дүнјада һеч бир Мирзоппа јохду, һеч вахт әрә кетмәјиб, бүтүн бу-лар һамысы јаланды, јенә дә һинд киноларына бахыб ағлајан әввәлки Мәс-мәханымды, бүтүн бу илләрин ачысы да бир јухуду; чәми бирчә ән она белә кәлди, сонра гырх дәгигә бундан әввәл гәдәр үзүнү көрмәдији бу оғланын көј көзләринә бахыб гәти гәрара кәлди ки, бурадан кетмәк лазымды:

— Јахшы, кетдим мән...

Мәммәдага бир сөз демәди вә фикирләшди ки, бирдән-бирә бу чөл-лү-бијабанда пејдә олмуш бу гарабиз гызын чыхыб кетмәси чох табии бир иши; буну фикирләшди вә фикирләшдикчә дә үрәјиндән бир ника-ранчылыг кечди. Мәммәдага бу никаранчылығын сәбабини билмирди, амма бурасыны инди лап дәгиг билирди ки, бу гарабизн гыз чыхыб кел-дәндән сонра, бу кечәнин бүтүн гәрибәлији өләчәк вә бајаккы гајаларын тәмкинни бүтүн кечә онун гулағларына һәјатын мәнәсызлығыны пычыл-дајачаг.

Мәс-мәханым фургонун ачыг гапысындан гумун үсгүнә атымыб Зу-гулбаја тәрәф бахды: кәндин ишығлары һәлә кәлирди; Мәс-мәханым ора-да јашајанларын чохуну таныјырды вә инди таныдыгы бу адамларын һамысы һагғында бир-бир фикирләшә биләрди, амма онлардан һеч бири билмирди ки, сәһәр саат сәккиздән ахшам алтыјачан тәрәвәз көшкүндә памидор, хијар, үзүм, јемиш сатан Мәс-мәханым инди кечәнин бу вах-тында дәнзин конарында дајанын онларын пәнчәрәсиндән кәлән ишыға бахыр; һеч ким билмирди ки, бу саат бу пәнчәрә ишығларына бахан Мәс-мәханымын үрәјиндә бир тәклик нискили вар вә һеч ким буну да бил-

мирди ки, эри милс идарәсиндә отуруб ән азы он беш суткасыны көзлә-
јән Мәсмәханым тәкчә адыны билдији бир огланни көј көзләрини дә өзү
ила бурадан апарачаг; буну һеч ким билмирди вә билмәјәчәкди дә; әс-
линдә буну Мәсмәханым өзү дә әмәлли-башлы баша дүшмүрдү, тәкчә
буну билирди ки, инди ај шығында күмүш кими агаран бу фургон һа-
чанса бурада олмајачаг вә о заман Мәсмәханым бу көј көзләри јадына
салачаг, бу көј көзләр барәдә фикирләшәчәк, ахшамлар евдә отуруб
пәичәрәдән әңчир ағачына баханда һәмнин көј көзләри көрәчәк; нә үчүн
белә олачаг? Мәсмәханым бунун сәбәбини дә билмирди, амма бурасы
лап дәиг иди ки, онун үрәји бирдән-бирә бу көј көзләрин бахышы илә
евдә, интернат мәктәбдә башыны сығаллајан һәмнин ири киши әлләринни
истиси, мейрибанлыгы арасында бир јахынлыг, бир доғмалыг дүјүшдү.
Мәсмәханымын үрәјиндә чохдан һисс етмәдији бир илыглыг баш гал-
дырмышды.

Мәммәдага фургондан дүшүб гызын ардынча бир-ики аддым атды,
сонра дәннзә тәрәф чеврилиб:

— Күләк дајаныб...—деди.

Мәсмәханым да ајаг сахлады, әлини һаваја тутуб:

— Һә,—деди,—дајаныб... Ахшам јахшы киләвар әсирди.

Мәммәдага деди:

— Киләвар исти әсир... Күләк кәрәк күләк олсун, сәрин...

Мәсмәханым деди:

— Мән хошлајырам киләвары... Киләвар дәннзә әсир дә... Киләвар
әсәндә дәннзә данышмаг олур...

Мәммәдаганын бүтүн вүчүдуну һейрәт бүрүдү.

— Һә дејирсән?

— Һеч нә.

— Сән дәннз гырағына кәлиб дәннзлә данышырсан?

— Нөшүн, евдә данышмаг олмур бәјәм? Киләвар сөзләри апарыр
дәннзә...

Мәсмәханым бунлары деди вә бирдән-бирә өзүнә әмәлли-башлы
һирси тутду; ахы, бу оглан кимдири ки, үрәјинин сиррини она ачыр белә?
Һијә? Мәсмәханым өзү өзүнә бу суалы верди вә ајаг сахлајыб кери чев-
рилди.

Мәммәдага гаршысында дајанмыш бу гызын көзләринә бахды. Ај
шығында бу көзләр даһа да гаралмышды, даһа да шылдајырды. Дүн-
јада Зуғулба дејилән бир кәнддә көзәл бир гыз вар иди, бу гызын ады
Мәсмәханымды вә бу Мәсмәханым она көрә киләвары хошлајырды ки,
киләвар әсәндә дәннзлә данышмаг олур, сөһбәт етмәк олур, күләк ада-
мын дедији сөзләри апарыб дәннзә чатдырыр. Буну тәкчә Мәммәдага
јох, бүтүн јер үзүндә һеч ким билмирди ки, чығыр-багырла, һај-күлжә
дава-далаш салан бу гыз киләвар әсәндә дәннзлә дагышыр...

Мәсмәханым баша дүшүрдү ки, бурадан тез чыхыб кетмәк лазым-
дыр.

Мәммәдага гыза јахынлашыб бир мүддәт үзбәүз дајанды, сонра
сорушду:

— Һә фикирләширсән?

Мәсмәханым бу көј көзләрин ичинә баха-баха:

— Сәнә нә вар, — деди, — нә фикирләширәм? Сән кимсән?—Бун-
лары деди вә бурасыны да фикирләшди ки, бу көј көзләрин һеч бир
тәгсири јохду ки, о, өз-өзүнә ачыр сандыгы, төкүр памбыгы.

Мәммәдага деди:

— Мән Мәммәдагајам.

Мәсмәханым деди:

— Мәммәдага,

Кирди бага.

Бир гуш тутду.

Олду тымсабага...

Мәммәдага деди:

— Мәсмәханым Мәсмәди,

Әли-ајагы әсмәди...

Мәсмәханым күлдү вә һәмнин дүнјадан бихәбәр гыз ушагы јенә көз-
ләринин габағына кәлди:

— Һә, јаман чиннәндирирдиләр мәни.

Мәммәдага күлдү вә Мәммәдага да мәһәлләдән өтән машыпларын
далынча гачан о балача оглан ушагыны көзләринин габағына кәтир-
ди:

— Мәни дә...

Елә бил ки, Мәсмәханымын бүтүн һирси сојуду вә елә бил ки, бу
үзүн бојлу, көјкөз оглан бирдән-бирә онун лап аз гала доғма бир ада-
мы олду; елә бил ки, чәми бир саат бундан әввәл јох, лап габагардан,
лап ушаг вахтларындан таныш идиләр вә о заман Һәлә бу чүр бојлу-бу-
хунлу олмајан бу көјкөз оглан бојнуна гырмызы пионер гәлстүкү тахыб
чантасыны јелләјә-јелләјә мәктәбә кәдән, мәктәбдән гајыдан, бармаг-
лары мүрәккәбә булашмыш Мәсмәханымны чох көрмүшдү.

Мәммәдага дәннзә тәрәф бир-ики аддым атыб гајалыглара бахды.
Инди хәзри дәннзин ләпәләрини гајалара чырпырды вә бу сал гаја-
лар бајагкы ағырлыгыны тамам атыб јүнкүлләшмишди, елә бил бу га-
јалар бу саат бөјүк гајыглар олуб дәннзә кирәчәк, еһмаллыча сују ја-
ра-јара үзәчәкдиләр.

Мәсмәханым да әли илә гајалыгы көстәрди:

— Ушаг вахты ахшамлар горхардым бу гајалардан... Сөзә бахма-
јанда анам дејәрди: «Бах, о гајалар вар һә, кечәләр кәлиб сөзә бахма-
јан ушаглары апарырлар!» Мәним дә чаныма үшүтмә дүшәрди... Һеч
сорушмаздым да ки, һара апарырлар? Горхумдан бүзүшүб јеримдә
отурурдум... Сәни дә горхудардулар ушагылыгда?

— Мәни? Јох...

— Һеч горхмамысан ушагылыгда сән?

— Бир дәфә горхмушам.

Мәсмәханым көзләрини гајалыгдан чәкиб Мәммәдагаја бахды,
дигтәтлә бахды вә Мәммәдагаја елә кәлди ки, киләвар әсәндә дәннзлә
данышан бу гарабуғдајы гыз бу саат онун башындакы фикирләрди дә
һамысыны охујачаг, үрәјиндән кечәнләрин дә һамысыны биләчәк. Һә-
мин үрәјиндән кечәнләри ки, Мәммәдага өзү бу саат онлардан баш ача
билмирди, тәкчә буну һисс едирди ки, бир һәрарәт вар үрәјиндә, елә
бил ичиндә хәфиф бир киләвар әсир. Чохдан иди, лап чохдан, евләри-
ни гыр дамында јатдыгы о јәј кечәләриндән бәри Мәммәдаганын үрә-
јиндә белә бир һәрарәт олмамышды, јәни бу илләр әрзиндә о, чох се-
винмишди, чох шадлыг еләмишди, амма бах бу чүр бир һәрарәт олма-
мышды үрәјиндә вә инди о бурасыны да һисс етди ки, бир белә илләр
әрзиндә үрәји беләчә бир һәрарәтин һәсрәтиндә имши.

Сонра Мәсмәханым сорушду:

— Һәдән горхмусан?

— Һеч...

Мәммәдага Абшерон јолларында долашдыгы ахыр вахтлар бу көһ-
нә әһвалаты нәдәнсә тез-тез јадына саларды вә һәрдән јенә дә ијирми
ил бундан әввәлки кими, Китабулланы күлүмсәјән көрәрди; Китабул-
ла күлүмсәјәндә додагларынын гырағындан гызыл даһиши парылдырды;
Һәмнин гәрибә јәј кечәси Зуғулбанын гумлу дәннз сәһилиндә бирдән-

бире Китабулла жөнө дө күлүмсөди вө онун гызыл дини жөнө дө парылдыды.

Мөсмөханым бир дө сорушду:

— Нөдөн горхмусан ушагылгыда?

Мөммөдага деди:

— Неч.. Күлөји көрүрсөн, неч нзи дө галмайыб.

Мөсмөханым сорушду:

— Нөдөн горхмусан, де.

Мөммөдага деди:

— Көинө сөһбөтди е, бу. Елө-белө агыма келди дедим сөнө. Истө-жирсөн сөнө башга бир шеј данышым, күлмөли?

— Јох, истөмирөм, нөдөн горхмусан ушагылгыда?

...Китабуллакил үч гардаш иди: бөјүјү Сөмөдулла, сопра Јадулла, сопра да Китабулла. Сөмөдулла јашлы киши иди, дөниздө ишлөјирди, ешмө быгы варды, һәр дөфө бајрам олаанда мұһарибөдө алдыгы медаллары дөшүнө тахыб нұмајишө кедирди вө мөһөллөнин бүтүн ушагылары бу медалларын азаркеш иди. Јадулла чөкмөчи иди, булварын кирө-чөјиндө, индики Кукла театрынын јанында бир көшкү варды вө мөһөллө ушагылары тез-тез бу көшкө кедиб-көлөрдн: Јадулла һөмишө мөһөллөдоки ушагыларын чөкмөсини пулсуз јамајарды. Китабулланын ијир-ми беш јашы варды, шофер иди, «полутурка» сүрүрдү вө һөрдөн бу «полутурка» Дар даланын габагында дајанаанда бүтүн мөһөллө ушагылары бура јыгышыб кузова дырмашарды. Мөммөдагакилин арасында эи сајыланлары бир-бир кабинкада отуарды вө Китабулла елдөн чыхыб күлө-күлө кабинкада өз јеринө галхарды, ушагылары беш-он мөһөллө кэздириб жөнө Дар даланын габагына көтирөрдн.

Китабулланын кабинкасы һөмишө сөлигөли оларды. Китабулла ичөридөн машынын габаг шүшөсини бөзөјөрдн. Шүшөнин көнарларына «открытка» кечирмишди вө мөһөллө ушагыларынын һамысы бу «открытка»дакы јазыны эзбөр билирди. Гырмызы үрөк шөклинин ичиндө бир гыз башаны бир оғланын сипөсинө гојуб күлүмсөјирди, бир дөстө бөнөшөјн, гырмызы, сары күлү исө өз сипөсинө сымшыды. «Открытка»нын јухарысында димдик-димдијө ики агаппаг көјөрчин шөкли варды, ашагыда исө јазылмышды:

Пусть наша дружба будет вечной,
Как дружба этих голубей.

Ушагылар билирди ки, мөһөллөдөки гызларын чоху Китабулланын дөрднндөн диванөјди, ашигдилөр она (Мөһөллөдө ушагыларын билмөди-јинө гурд дүшөрдн). Элбөттө, мөһөллөдө јарашыгы чаван оғланлар чох иди, амма Китабулла бу чаванларын көзү иди. Гөссөб Ағанэчөфини арвады Балачаханым дөмир шөбөколи күчө пончөрөлөрннин габагында балача тахта котилин үстүндө отуруб тум чыртлаја-чыртлаја Дар далана төрөф көз елөјиб јанында дајанмыш мөһөллө гызларына дө-јирди:

— Чијәри јанмыш сир-сифөтдөн елө бил Јусифди... Адам бармагыны соган јеринө дограјар, уф демәз!..

Мөммөдагакилин белө сөһбөтлөрдө сөриштөсөн вар иди вө баша дүшүрдүлөр ки, сөһбөт Китабулладан кедир. Китабулланын «полутурка»сы Дар даланын габагында дајанан киши, мөһөллө гызлары пончөрөлөрдөн оғрун-оғрун машына төрөф бахырды, бир иш бөһанө елө-јиб күчөјө чыхарды. Амма ушагылар мөһөллөдөкилерин һамысы киши, бурасыны да билирди ки, Китабулла башга бир гыз истөјир вө бу гыз башга јердө олур; гыз да Китабулланы истөјирди, амма һамы билирди ки, гызын атасы-анасы ону Китабуллаја вермир. Бу сөһбөт нечө мүд-дөт иди ки, мөһөллөдө көзирди вө неч кишин ағлына сыгышмырды: не-

чө ола билөр ки, Китабулла киши бир оғлана гыз е'тибар етмөјөсөн?

Күнләрин бир күнү кечө вахты бүтүн мөһөллөјө бир хәбәр јайылды: Китабулланын истөдији гыз она гошудуб гачыб, инди Сөмөдуллакилдөди, сабах јох, бириси күн Китабулла илө һөмин гызын тоју ола-чаг.

Китабуллакил Дар даланын ахырындакы һөјөтдө олурду. һөјөтлө-риндө үч биһа варды. Мөһөллөдө бу биһалар «Мөнсур шүшөбөнди» ады илө мөһшүр иди. Мөнсур Китабуллакилин бабасы имини вө бу бирмөр-бөтлө үч биһаны өз эллөријә тикмишмиш. һәр биһанын габагы шү-шөбөнд иди вө бу шүшөбөндлөрин тахта шөбөкөлөрннин фотошөкли музейдөн асылмышды. Биһалардан бириндө Сөмөдулла аиләси илө олурду, о бириндө Јадулла аиләси илө олурду, үчүнчүдө дө Китабулла аиләси илө олачагды.

Вө һөмин кечө Мөммөдагакил Дар даланын габагында тонгал галды, мөһөллөнин гызлары исө ики-бир, үч-бир Дар даланын габагында кечиб Китабуллакилин һөјөт гапысына төрөф боланарды.

Сөһөри күн Сөмөдулла, бајрам күплөри нұмајишө кедирмиш киши, медалларынын һамысыны дөшүнө тахыб мөһөллөдөки гапылары бир-бир ачды. Мөммөдагакилин дө һөјөтлөрннө келди, кичик фото-дө'вөт-намөни Сөкинө халаја верди:

— Сөкинө бачы, — деди, — елө јохду инди, амма сөн варсан. Эли-нин јери мө'лум, ношүн ки, билирсөн, мөним чан-чијөрин иди. Лиһаг алачага чарө јохду. Сабах хәлиш едирөм бизө бујур, Китабулланын тојуду.

Мөммөдагаанын атасы илө Сөмөдулла ушагылдан дост олмушду-лар, мұһарибөјө дө бир јердө кетмишдилөр, Сөмөдулла гајытмышды, атасы јох.

Сөкинө хала деди:

— Хошбөхт олсунлар! Оғуллу-гызы олсунлар, гоша гарысынлар. Чох сәг ол.

Сөмөдулла ешмө быгыларынын алтындан күлүмсөјиб деди:

— Сән дө чох сәг ол! О күн олсун Мөммөдагадан көрөсөн!

Фото-дө'вөтнамөдө бир көјөрчин димдијиндө мәктуб тутмушду вө мәктубун үстүндө јазылмышды: «Сизи эзизими Китабулла илө эзизимиз Тамилланын хөјир ишинө дө'вөт едирек. Мөчлис 1951-чи ил сент-јәбр ајынын 17-дө бөјин бөјүк гардашы Сөмөдулланын евиндө олачаг». Ашагыда исө ики мисра варды:

Мөһрабы ешгдир уча көјлөрн,

Ешгиз, еј дүңја, нөдүр дөјөрүн?

Һөмин күн мөһөллөдө палтарлар нафталиндөн чыхарылды, кост-јумлар үтүлөнди, көјнөклөр јујулду. һамы Китабулланын Тамилланы истөмөјиндөн, Тамилланын да Китабулланы истөмөјиндөн данышырды. Инди даһа һамы билирди ки, бир белө мүддөт эрзиндө Китабулланы аташиндө јандыран гыз, јә'ин Тамилла институтда охујур вө атасы-анасы ону бир тарих мұзллиминө вермөк истөјирмиш, амма Тамилла аичаг Китабулланы истөјирмиш вө ахырда да дүнөн кечө чамаданыны көтүрүб елдөн чыхыб. Бу хәбәрләрн чохуну Јадулланын арвады Фатмадан өјрөнирдилөр. Фатма бир кечөнин ичиндө өзү тикдији јашыл ипөк палтарыны кејиб дөгигөдө-бир бир евө кәлирди, газан көтүрүрдү, нимчө-бошгаб, стөкан-пөлбөки көтүрүрдү вө елө һөј данышырды:

— Чох ағылды гызды! Өмрүмдө белө гөшөнк гыз көрмөмишәм, гыз дејил, ај парчасыды! Китабуллаја лајиг гызды! Бир-бирләрнндөн дөли-диванөдирди! Амма атасы эзизлин биринди! Сөһөр Сөмөдулла гөдеш кетмишди онлара барышыг еләсин, тоја чагырсн, десин ки, нө гөдөр адамувуз вар, көзүмүз үстө јерләрн вар, амма неч евө буряхмајыблар

ону! Сәмәдулла гәдеш и!.. Сәмәдулла гәдеш ивә бурахмајылар!.. Мәммадагакил һейрәтдән донуб галырды ки, бир адамның синәсин, дә бир белә медал ола, ону нечә ивә бурахмамаг олар?

Фатма дејирди:

— Бөјүк адамды атасы, һәр күн сәһәр далынча ишдән машың кәлир, «емалдин». Нолар е?.. Дејирмиш ки, папагымы јерә сохуб мәним! Бу алда гызым јохду даһа! Өмрүнүн ахырыначан көрүкмәсин кәним! Әшии, миннәтин олсун сәнин!.. Она дејән лазым ки, Китабулладан артыг оғланла гоһум олачагдын? Амма гыз ажры гызды! Ағыл дејирсән, онда! Тәрбијә дејирсән, онда! Китабуллаја лажиг гызды! Икис дә гызыл күлүн ләчәјиди, кәзә кәлмәсинләр!

Һамы билирди ки, Фатма кичик гајны Китабулланың хәтрини дунјалар гәдәр истајир, амма һамы да Фатмаја инанырды ки, Тамилла агыллы гызды, кәзәл гызды, чүнки бир гызы ки, Китабулла кими бир оғлан дөрд ил истајә-истајә гала, бир гыз ки, истамадији үчүн институт гуртармыш тарих мүаллиминә кетмәк, демәк чох јашы гызды о гыз.

Мәммадагакилин мөһәлләсинин ашагы башында јашајан кларнет чалан Әләкбәр күмүш дилли кларнетини тәмизләјә-тәмизләјә дејирди:

— Чохданды мәләдә тој-зад олмур... Өзү дә ки, Китабулланың тоју! Сабаһ бир ган еләјәчәјәм ки, молла Сүләјманн да отурдуғу јердә сүмүкләри ојнасын! Әфлатуна демишәм нағараны кәтирсин, Сијавуш да зурнаны пуфләјәчәк! Бир гајмәт еләјәк ки, кәрәк, Китабулланың адына лажиг олсун! Һамы да билсин ки, бачымыз һансы мәләјә кәлиб!

Һәмин күн Солмаз тез-тез сорушурду:

— Мәнә дә верәчәксән конфет кағызы?

Мәммадага дејирди:

— Һә, верәчәм.

— Чохлу-чохлу?

— Һә.

Сабаһ тој вахты ушағлар чүрбәчүр конфетләр шабаш еләјәчәкдиләр вә Мәммадагакил дә бу конфетләри јејиб кағызларыны да һәмәрлајыб јығачагды.

Һәмин күн Сәкинә хала да чохдан бәри ачмадығы сандығы ачыб чохдан бәри кејмәдији сары ипәк палтарыны чыхартды, нафталин ији кетсин дејә шүшәбәнддә күнә сәриб деди:

— Сәмәдулла гәдешин сөзүнү јерә сала билмәрәм. Китабулланың тојуна кетмәсәм, Әлинин дә руһу шад олмаз. Чох истајирди Китабулланы, инди истамадәсин, дејирди ки, јашы оғул олачаг Китабулла.

Һәмин күн Китабуллакилин һәјәт гапысының ағзында бојунларына гырмызы лент бағланмыш ики гојун мәләјирди вә ушағлар да Дар даланың габағындагы тут ағачына чыхыб јарпаг јығырды, кәтириб гырмызы лентли гојунларын габағына төкүрдү. Тутун үстүндә јарпаг галмады — гојунун эти дадлы олачагды. Алхас бәјин бир сөзү бүтүн мөһәлләдә мөшһүр иди: «— Әшии, гојун әтинин ләззәти гачыб!.. Гојунда нә тәгсир вар?.. Бир гојун ки, шәһәрдә адамла отуруб борш јејә, радиоја гулаг аса, асфалтын үстүндә кәзә, онун әтинин нә дады олачаг?». Амма бу гырмызы лентли гојунлар ки, бу кечә бу гәдир тут јарпагы једи, сабаһ Алхас бәј онларын ләззәтиндән дојмајачагды.

Вә һәмин кечә јериндә узанан Мәммадага сабаһки тој дәскаһы барәдә фикирләширди, көзләринин габағында Китабулла күлүмсәјирди вә күлүмсәјикчә дә додағларының ырағындагы гызыл дини парылдајырды; Мәммадага сары ипәк палтарыны кејмиш анасыны көрүрдү вә севинирди ки, ахыр ки, анасыны дејиб-күлөн көрдү, ахыр ки, анасы да башғалары кими, арвадлар отуран отагда, әл чала-чала гармончу Нисәјә дәм тутурду, «— Ај чан! Ај чан!»—дејирди; сонра Мәммадага

фото-дәвәтнамәдә охудуғу о ики мисра һагғында фикирләшди, бу сөзләрин мәнасыны баша дүшмәјә чалышды вә нә гәдәр чалышдыса да бир шеј баша дүшә билмәди, тәкчә буну чох дәјиг билирди; бир һалда ки, ешгин нәтичәсиндә гојунларын да бојуна гырмызы лент бағланырды, анасы сары ипәк палтарыны сандыгдан чыхарыб күнә сәрирди, демәли јер үзүндә јашајан адамла лазымы шејди бу; бир күн кәләчәк, онун да белә бир фото-дәвәтнамәси мөһәлләдә әлдән-әлә кәзәчәк вә һәмин фото-дәвәтнамәдә дә бу ики мисра јазылачаг:

Мөһрабы ешгилр, уча көләрини,

Ешгисиз, еј дунја, нәдүр дәјәрүн?

Вә Мәммадага бүтүн буилары фикирләшә-фикирләшә тәзәчә јухуја кәдирди ки, Дар даланда шивән голду. Мәммадагакилин мөһәлләсиндә чох ишләр олмушду, амма о, өмрүндә бу чүр аглајыш көрмәмишди, бу чүр сәсләр ешитмәмишди. Кечәнин јарысы бирдән-бирә Дар даландан кәлән арвад гышгыртылары, аглајышлар, ағылар елә сәсләнирди, елә бил бүтүн далан гәфләтән дөрд әлиндән уламаға башламышды. Бирчә дөггәнин ичиндә Мәммадаганың башындагы түкләр биз-биз дурду вә һөвләнак јериндән галхыб һәјәтә чыхан Сәкинә халаның да чыгыртысы кәләндә Мәммадаганың бүтүн бәдәни есмәјә башлады.

Бүтүн мөһәллә ајаға галхды, ушагдан бөјүјә һамы күчәјә чыхды вә һәмин кечә Дар даланың габағында о гәдәр адам варды ки вә бу адамлар елә шивән гопарырды ки, күнләр, ајлар, һәтта илләр кечәндән сонра да бу кечә издиһамы, бу мүсибәт ушағларын көзүнүн габағындан кетмәди, гулагларындан чәкилмәди.

— Китабулла аваријаја дүшүб өлүб! — Бу хәбәр һәмин кечә ушагдан бөјүјәчән бүтүн мөһәлләнин белини сындырды.

Ахшам Китабулла Лөкбатандан јүк кәтирәндә Шых тәрәфдә бош бир автобусла тоғушмушду. Сүкан Китабулланың синәсини басыб гарнына кирмишди вә о, елә о саат кечинмишди. Автобусун кефли сүрүчүсүнә һеч нә олмамышды.

Китабулланың мејидини машындан дүшүрүб Дар даланла апаранда бирдән ахырынчы һәјәтин гапысы ачылды, башы ачығ, ајағы јалын бир гыз арвадларын әлиндән гопуб табута тәрәф чумду, вәһши кими, габағындагы кишиләри аралајыб ики әли илә табутун тахтасындан јапышды, вар күчү илә дартды; табуту чийинләриндә сахлајан кишиләрин ајағы титрәди, бу гызын дәли бахышларының габағында ирәзиләјә билмәдиләр; гыз табутун тахтасыны бир дә дартды, аз галды мејид табутун ичиндән јерә дүшсүн вә кишиләр анчаг ону еләјә билдиләр ки, табуту чәлд чийинләриндән дүшүрүб јерә гојдулар; табуту јерә гојмаглызын өзүнү мејитин үстүнә атмағы бир олду вә онун синәсиндән голпан шивәнлә бүтүн бу кечә издиһамының көксүндән чыхан нәлә дә бир олду.

Мөһәлләнин адамлары Тамилланы биринчи дәфә белә көрдү.

Сәһәр үз-көзүнү чырыг-чырыг еләмиш Фатма батмыш сәсилә күчлә гышгырды, аз галырды боғазының кеј дамарлары шишиб партәсын:

— Тојунчун кәлән гојунлар еһсанына кәсилр, ај Китабулла, ва-р-ај!..

Тојуна чағрылмыш гонағлар, бүтүн мөһәллә Китабулланы басдырмаға кетди. Мәммадагакилин мөһәлләсиндән гәбиристанлыға гәдәр он километрлик јолу мафә чийинләрдә кетди, һеч ким машына отурмады.

Китабулланың шофер достлары өз машынлары илә кәлмишди. Машынлар мөһәлләјә сығышмырды.

Гәбиристанлыгда Әләкбәр үз-көзүнүн јашыны силди, һычгыра-һычгыра кларнетини габындан чыхарыб јығды вә һәмин сентјабр күнү Ки-

табулланын мафэсинин башында бир секаһ чалды. Эләкбэрин клар-
нети бүтүн мэхәллэнин адындан Китабулла илә сағоллашды. Хәмин
сентјабр күнү Эләкбэр кларнети елә чалды ки, бу чалгы дунянын бү-
түн дәрди ишләриндән сөһбәт ачды; кларнет Эләкбэрин бармаглары
арасында яндым дежиб су истәди.

Китабулланын башы да эзилдијинә көрә үзүнү ачмамышдылар вә
Мәммәдаға һеч чур ағлына сығышдыра билмирди ки, башдан ајаға
кәфәнә бүрүнүш бу узун бағлама Китабуллады. Мәммәдаға бүтүн
өмрүндә биринчи дәфә иди гәбиристанлыға кәлирди вә инди о, һеч чурә
ағлына сығышдыра билмирди ки, бу саат бу узун ағ бағламанын ичин-
дәки Китабулланы мафәдән көтүрүб тәзә газылмыш гәбирин ичинә го-
дәки Китабулланы мафәдән көтүрүб тәзә сулајачаглар, сонра да һамы мэхәлләгә
јаҗадачаг, бу гәбир исә бурада беләчә галачаг, јағыш јаҗачаг, күләк
асәчәк, бу гәбир исә бурада беләчә галачаг. Мәммәдағаны дәншәт бас-
ды, аз гала һәдәгәсиндән чыхачаг көзләри илә мафәдәки узун ағ ба-
ламаја бахды, ағзы, бурну кәфәнә сарымыш Китабулланын јеринә
нәфәси тынчыхды, көзүнү бабагына аҗаппаг думан кәлди вә бирдән
елә бил ки, Китабулла күлүмсәди, бу ағ думанын ичиндә гызыл диши
ишылдады; Мәммәдаға бирчә ону билди ки, бәрдән гышгырды, даһа
сонрасыны билмәди, бир дә ики күндән сонра евләриндәки чарпајы-
сында өзүнә кәлди.

Һәмин илин гышында Бақыја јаман гар јағды, дәрсләр дајанды,
машынар, трамвајлар ишләмәди. Мэхәллэнин гочалары дејирди ки,
Бақыда белә гар-човғун, белә гыш көрмәјибләр.

Бир күн белә бир хәбәр јајылды ки, кечә јухары мэхәлләләрдән
биринә чанавар кәлиб. Үч ајын ичиндә бели бүкүлүмш Сәмәдулла бу
хәбәри ешидәндә чәнәси асә-асә деди:

— Бизим евә чанавар сентјабрда кәлмишиди...

Алхас бәј исә дејирди:

— Дәдә Горғудун бир сөзү вар, дејир:

Кәлимли, кәдимли дунја,

Сон учу өлүмлү дунја...

...Мәммәханым дәнзин гырағы илә јаш гумун үстүндә аддымлаја-
аддымлаја бир мүддәт һеч нә демәди, сонра сорушду:

— Бәс гыз холду?

— Тамилла?

— Һә.

— Фатманын ики ушағы варды, Китабулланын гырхы чыхандан
сонра, икисини дә көтүрүб кетди атасыкила, Јадулладан бошанды; Та-
милланын да кәбиннин кәсдирди Јадуллаја. Фатма дејирди ки, Тами-
лла мәним бачымды, Јадулла да дај бундан сонра мәним гардашымды.
Һамы билирди ки, Фатма Тамиллаја көрә белә еләди...

— Дај атасыкила гајыда билмәзди Тамилла, һә?

— Нә билм?.. Јәгин гајыда билмирмиш дә... Һамы билирди ки,
Фатма Јадулланы мөчбур еләјиб, чүнки Јадуллаја Фатма да бир-бир-
ләрини чох истәјирди...

Ај лап јухары галхмышды вә инди сајсыз улдузлу көј илә дәнзин
бирләшдирән үфүг узаг гаранлыг ичиндә көрүнмәз олмушду; үфүгүн
әвәзинә гаггара бир бошлуг варды; саһил боју хејли аралыда Бузовна
електрик стансијасынын ишыгылары кәлирди вә бу ишыглар инди елә
бил дәнзин улдузлары иди; дәнзин улдузлары илә көјүн улдузлары
гарышмышды бир-биринә; бир белә сајсыз улдузун ичиндә дан улдузу
тамам башгајды, ири, ишыгы, тәһна...

— Тамилла Јадулланы истәјирди?

— Нә билм... — Мәммәдаға фикирләшди ки, нә үчүн бу суал ин-
дија кими онун ағлына кәлмәјиб, нә үчүн о индија кими фикирләшмә-
јиб ки, Тамилла Јадулланы истәјирди, ја јох?

Мәммәдаға көзләрини дәниздән чәкмәјән Мәммәханым бахды вә
бирдән-бирә она елә кәлди ки, кечәнин јарысы Зуғулбанын дәниз са-
һилиндә гафләтән пејда олмуш бу гарабәниз гыз онун әзиз вә доғма
бир адамыды.

— Јазыг... — Буну Мәммәханым деди.

— Китабулла јазыг?

— Китабулла да јазыг, Тамилла да, Јадулла да јазыг, Фатма да,
сән дә...

— Мән нијә?

— Чүнки он јашында белә шеј көрмүсән... Индија кими јадын-
дан чыхмајыб, чыхмајачаг да...

Элбәттә, Мәммәдаға бу саат билмирди ки, Мәммәханым да јухусуз
узун кечәләрдә һәјат барәдә, өлүм барәдә чох фикирләшиб. Һәмин ју-
хусуз кечәләрдә ки, Мирзоппаны күчлә сүрүјүб чарпајыја јыхырды вә
Мирзоппа да ағзындан, бурнундан, гарындан чүрбөчүр сәсләр чыха-
ра-чыхара дунјадан бихәбәр олурду. Һәмин јухусуз кечәләрдә Мәммә-
ханым үрәји көзәрә-көзәрә һәјат вә өлүм барәдә фикирләширди вә нә-
дәнсә бу фикирләшмәләрин һамысы ахырда бунулла гуртарырды ки,
Мәммәханым сәһрли бир нағыл аләминә кедирди, сәһрбазларын ичин-
дә кәзиб долашырды вә бу сәһрбазларын һамысы да ону истәјән, ону
әзизләјән адамларды. Бирдән кечәнин јарысы Мирзоппанын үрәји бу-
ланырды вә чох заман да дуруб ајағјолуна кетмәјә тағәти олмадығы
үчүн јорған-дөшәкдән бојуну узатыб чарпајынын јанында дөшәмәнин
үстүнә гајтарырды. Әввәлләр Мәммәханым ашамдан чарпајынын ја-
нына тас гојурду вә бу тасы көрәндә Мирзоппа өзүндән чыхырды:

— Сән мән нә һесаб еләјирсән? Пјанискәјәм мән сәнинчүн?

Вә јенә дава-далаш башлајырды, јенә әл-ајағ ишә дүшүрдү, јенә
үз чырмагданырды, сөјүшләр сөјүлүрдү; ахыры ки, тасын мәсәләси
һәлл олунду, тас даһа ашамдан Мирзоппанын чарпајысынын јанында
дајаныб онун әмәләрини көзләмәди.

Мирзоппа өјүјә-өјүјә чарпајыдан дөшәмәнин үстүнә гајтарырды,
амма Мәммәханым даһа нә гоһу һисс едирди, нә дә Мирзоппанын бө-
јүртүсүнү ешидирди; өз сәһрли нағыл аләминдә олурду Мәммәханым,
өз хејирхәһ сәһрбазларынын јанында вә бу сәһрбазлар нәнинк анчәг
онун үрәјини охшајырды, бә'зән һәфтәләрлә, ајларла әл дәјмәјән ба-
дәни дә бу нәвазиши һисс едирди; Мәммәханым сәһрә јахын бу јуму-
шаг охшајышларла јухуја кедирди.

Һәмин гәрибә јәј кечәси бирдән-бирә Мәммәханым елә кәлди ки,
јенә дә өз сәһрли нағыл аләминдәки вә инди баша дүшүдү ки, бајағ нә
үчүн фуրгондан чыхыб кедә билмирди, чүнки диварларындан тахта
довшан, түлкү, ајы, шир вә намә'лум һејван асылмыш, бу чөллү-бија-
банда алүминимум өртүјү ај ишығында күмүш кими ағаран бу фуրгон
елә бил ки, онун јухусуз кечәләриндәки сәһрли нағыл аләминдән чы-
хыб Зуғулбанын дәниз саһилинә кәлмиши; бу һүндүр боју јарашыг-
лы оғланын ири көј көзләри дә онун сәһрбазларынын әмәли иди.

— Сәнин улдузун вар көјдә? — Буну да Мәммәханым сорушду.

— Мәним улдузум?.. — Мәммәдаға көјә бахды.—Јох, мәним ул-
дузум јохду көјдә.

Абшерон јолларында Мәммәдағанын чохлу автоинспектор танышы
варды, амма Абшерон көјүндә өз улдузу јох иди. Мәммәдағанын ја-
дындан да чыхышды ки, адам көјдә өзүнә улдуз сечәр вә һара да
кетсә кечәләр бу улдузу сајсыз улдузларын арасындан сөчиб тапар;
Мәммәдаға үчүн бүтүн буларын һамысы ушагылда галмышды.

— Амма мәнним улдузум вар!.. — Мәсмәханым Мәммәдаҗаҗа бахды ва елә бил хәбәр верди ки, дүнҗанын бүтүн сәрвәти мәнләди. — Оде, бах, о улдузду, көрдүн? — Әлини узадыб бармағы илә дан улдузундан бир аз ашағыда күчлә сезилән улдузу көстәрди.

— Ону һардан тапмысан елә? — Мәммәдаҗа көзларини күчлә сезилән һәмни улдуздан чәкиб күлүмсәјә-күлүмсәјә Мәсмәханыма бахды.

Вә бирдән Мәсмәханым сорушду:

— Сәһни күлүмсәјәјин Китабулланын күлүмсәјәјинә охшајыр?

Мәсмәханым бу суалы верди вә бирдән-бирә үрәјиндән кизли бир горху кечиб кетди; Мәсмәханым горхду ки, инди ај ишығында она бахыб күлүмсәјәјин бу көј көз оғлан да күнләрин бир гара күнүндә бир ичмишин машинана раст кәлиб узун ағ багламаја дәнә биләр; Мәсмәханым горхду вә ишығы күчлә кәлиб Зуғулбанын дәннәз саһилинә чыхан улдузуна бахды.

Мәсмәханым билә-билә өзүнә бу чүр узаг бир улдуз сечмишди. ишығы күчлә сезилән бир улдуз, чүнки һардән ахшамлар пәнчәрәләринин габағындакы бөјүк әнчир аҗачына баха-баха фикирләширди ки, көјдә улдузу оланларын ичиндә гисмәти елә бу улдузду, чүнки дүнҗада бәхти дә елә бу чүр узаг ишыгыды, амма сонралар, о вахтлар ки, Мәсмәханымн сәһрли нағыл аләми дүнҗаја кәлди, бу улдузун да узагығы әл чатмазлығындан чыхыб һәмни сәһрли нағыл аләминә апаран бир мәсәфә олду.

Мәсмәханымн суалы Мәммәдаҗа үчүн дә көзләнилмәз олду, о, јенә дә Китабулланын күлүмсәјәјин сифәтини, ишылдајан гызыл дишини көрдү вә бу гызыл диш инди ај ишығында ишылдајырды; Мәммәдаҗа деди:

— Билмирәм...

Мәсмәханым деди:

— Билирсән о улдуз мәнә нә дејир?

Мәммәдаҗа сорушду:

— Нә дејир?

Мәсмәханым деди:

— О улдуз мәнә дејир ки, Мәсмәханым, сән һеч вахт өлмәјәчәксән! Мәсмәханым, сән һәмнәшә јашајачарсан! Мәсмәханым, гара торпа сәни көрмәјәчәк!.. Јахшы сөзләр дејир?

Мәммәдаҗа деди:

— Јахшы сөзләр дејир.

Мәсмәханым һәмни гәрибә јәј кечәси әлләрини јелләјә-јелләјә өз улдузуну бәркдән сәсләмәк истәди: «—Е-he-he-hej!..», амма өзүнү сахлады, чүнки онсуз да ичини бајыр әләјиб гәјмушду ај ишығынын алтына.

Мәммәдаҗа сорушду:

— Даһа нә дејир сәнә о улдуз?

Мәсмәханым көзларини өз узаг улдузундан чәкиб Мәммәдаҗанын көзларинин ичинә күлүмсәди:

— Даһа һеч нә демир...

— Бәс демир ки, Мәсмәханым, әслиндә сән Мәсмәханым јох, Мәсмәбәбәсән?..

— А-а-а... Бәбә нијә олурам? — Мәсмәханым буну деди. амма ачыг-ашкар һисс олунурду ки, бу сөздән хошу кәлди; Мәммәдаҗанын дилиндә «Мәсмәбәбә» сөзү чох ширин сәсләнди, доҗма сәсләнди вә бу сөзүн илыгылыгы Мәсмәханымн үрәјинә јайылды; сонра үч-дөрд ај бундан әввәл милисионер Сәфәрлә далашмасы јадына дүшдү.

Милисионер Сәфәр јенә дә кефли Мирзоппаны тутуб миллис идарәсинә апармышды вә бундан хәбәр тутан Мәсмәханым јенә дә аз га

дырды милисионер Сәфәрни көзүнү чыхарсын јериндән. Милисионер Сәфәр јаш дәсмалы илә үз-көзүнүн тәрини силә-силә деди:

— Гызым, ушагсан сән һәлә, лап ушагсан! Гајыф сәндән!..

Онда бу сөз јаман тутмушду Мәсмәханымн вә она елә кәлимишди ки, милисионер Сәфәр хырда көзләри илә әслиндә чох шеј көрүр, чох шеј охујур. Милисионер Сәфәрин беләчә һејфәсиләнмәси онун әлини-годууну гырыб јанына салмышды вә о заман Мәсмәханым фикирләшмишди ки, нә үчүн Мирзоппанын бәд әмәлләринин үстүндә кәлиб бу сәләк кишини бу чүр бифөрмәг едир? Ахы, бу киши нә гәдәр олмаса да, Мирзоппадан бир он гат артыг адам иди. Мәсмәханымн јахшы баша дүшүрдү вә јахшы билирди ки, адам өз әри һаггында белә сөзләр демәз вә белә шејләр фикирләшмәз. Демәјинә, әлбәттә, Мәсмәханымн һеч кимә һеч нә демирди, фикирләри исә һәрдән говуб бејиндән чыхармаг олмурду. Мирзоппа һәр дәфә кефләниб шулуғ саланда, миллис идарәсинә кәтириләндә Мәсмәханым да онун ардынча кәлиб давасыны салырды ки, әрими бураһын; Мирзоппа онун әри иди вә бу белә олмалы иди; амма фикирләр исә һеч нәјә бахмырды.

Сонра Мәсмәханымн һәр шеј јадындан чыхармаг истәди, һәмни гәрибә јәј кечәси дүнҗанын һеч бир пис иши барадә фикирләшмәк истәмәди; сонра да Мәсмәханымн пычылты илә мүнүм бир хәбәр верди:

— Билирсән, мәнним улдузум зарафат хошламыр..

— Доғрудан? — Мәммәдаҗа да пычылдады.

— Һә. — Мәсмәханым бу дәфә лап јавашдан пычылдады, сонра да һәмни пычылты илә деди: — Кәл сәнә дә бир улдуз сечәк.

Мәммәдаҗа пычылдады:

— Кәл сечәк...

Мәсмәханым пычылдады:

— Һәмнишәлик сәнинки олсун..

— Јахшы...

— Һансыны истәјирсән сеч...

— Оде, ону... — Мәммәдаҗа голууну узадыб бармағы илә Мәсмәханымн улдузунун јанында ишығы лап күчлә сезилән бир улдуз көстәрди

Һәмни гәрибә јәј кечәси Мәсмәханым бирдән-бирә баша дүшдү ки, Зуғулбанын бу кимсәсиз дәннәз саһилиндә бу улдуз ојунунун ахыры јахшы гуртармајачаг; әлбәттә, пис бир иш олмајачаг, амма ачысы глачаг бу улдуз ојунунун; бу ачы һеч вахт Мәсмәханымн үрәјиндән чыхыб кетмәјәчәк — Мәсмәханымн јахшы бәләд иди өз үрәјинә; алу-миннум өртүјү ај ишығында күмүш кими агаран бу фургон Зуғулбанын бу дәннәз саһилиндән чыхыб кедәчәк вә о заман Мәсмәханымн улдузунун јанындакы бу улдуз онун сәһрли нағыл аләминн дә бир һеч едәчәк.

— Јох, ону јох. — Мәсмәханым бу дәфә пычылдамады.

— Бәс һансыны? — Мәммәдаҗа баша дүшдү ки, Мәсмәханымн үрәјиндән нәсә бир никаранчылыг кәлиб кечди.

— Өзүн сеч.

— Бир белә улдуз вар, һансыны сечим?

— Һансыны истәјирсән сеч, амма мәнә көстәрмә.

— Нијә?

Мәсмәханым бу саат өзү дә өзүнә билдирмәк истәмирди ки, нијә?.. Бәлкә өзү дә өзүндән кизләтмәк истәјирди ки, күнләр, ајлар, ким билир, илләр кечәчәк вә о заман башыны галдырыб һачанса гәфләтән раст кәлдији бир көј көз оғланн улдузуна бахмаг, һәр кечә бу улдузу көрмәк онун үчүн ағыр олачаг? О заман һәмни көј көз оғлан бу улдузу, бу улдузу ки, кечәләрин бир кечәси Зуғулбанын сәмасында өзүнә сеч-

мишиди, тамам жадындан чыхарачаг вэ о заман һәмнин улдузун нисан
нискилини Мәсмәханым нисс едәчәк...

— Адам өз улдузуну башгасына көстәрмәсин кәрәк.

— Бәс сан нијә көстәрдин?

Мәсмәханым женә өз улдузуна бахды вэ сары трикотажа көнјәнини
кип өртдүү юмру чийинләрини чәкди.

Женә хәзри башламышды вэ күләк јаваш-јаваш бәркијирди; белә
кетсәјди күләк бу кечә бу јерләрдә әмәлли-башлы фирондуг едәчәкди.
Мәсмәдага Абшерон һавасына јахшы бәләд иди вэ билирди ки, Абше-
рон күләјинә е'тибар јохду — бирчә саатын ичиндә елә бир човғун го-
пар ки, кол көрәсән. О, күләји хошлајарды (Абшерон күләјиндән зәһ-
ләсн кедән адам чох иди, хүсусән рајондан кәләнләрин һеч арасы јох
иди бу күләклә) вэ агыр машыны илә күләји јара-јара Абшерон јол-
ларында чох јолчулуг етмишиди, амма һәмнин гәрибә јәј кечәси Зуғул-
банын бу дәннз саһилиндә кәрәк күләк бәрк әсмәјәјди, гум адамын
бурнуна, гулағына долмајәјды; кәрәк бу кечә бурада күләк елә әсәј-
ди ки, бу гәјалар јуңкүл гајыг олуб дәннзә чыхмаг истәјәјди.

Мәсмәдага деди:

— Хәзри бәркијир дејәсән...

Мәсмәханым да она бахды вэ деди:

— Истәјирсән дајандырым бу күләји?

Мәсмәдага сорушду:

— Сән чадукәрсән?

Мәсмәханым деди:

— Һә, мән јаман чадукәрәм... — Соңра о тәрәф-бу тәрәфә бојлан-

ды.

— Нә лазымды?

— Кәрәк ағачла данышасан. Ағача дејәсән ки, күләји дајандыр-

сын.

Мәсмәдага чохбилмиш Мәсмәбәбәјә күлдү вэ сорушду:

— Хансы ағача?

Мәсмәбәбә деди:

— Хансы олур, олсун.

Мәсмәдага билирди ки, Абшерон кәндләриндә дәннз саһили гум-
саллыгда јашыл ағач тапмаг чәтин ишиди; чүрүмүш гајыг скелети тап-
маг олар, мүһарибәдән әввәлки вахтларын ичи гумла долмуш араг,
пивә шүшәләрини тапмаг олар, мазута булашмыш авар, саһилә атыл-
мыш чүрбәчүр балыглар, һәтта сунти тапмаг олар, амма күләји да-
јандырмаг үчүн јашыл бир ағач тапмаг чәтин ишиди.

Мәсмәханым деди:

— Оле, о тәпәнин үстү зейтунлугду, кедәк ора. — Соңра да Мәм-
мәдаганын чавабыны көзләмәдән әјилиб сәндәлләри ајагындан чы-
хартды вэ күнортанын истисиндән соңра јаваш-јаваш сојујан гумун
үстү илә тез-тез аддымлаја-аддымлаја узагда бозаран тәпәјә тәрәф
кетди.

Мәсмәдага чәкмәләрини ичинә нарын гум дола-дола бу чадукәр
гызын ардынча аддымлајарды вэ о, сәндәлләрини әлиндә тутуб ити-
ити кедән бу ајаггалын гызын ардынча лап дүнјанын ахырына кими
беләчә аддымлајарды.

Мәсмәханым она тәрәф чеврилиб шәһәр оғлуна күлә-күлә:

— Тез кәл дә! — деди. — О саат билнир ки, асфалт адамысан.

Чыхарт ајаггабыларыны. Ичи долачак гумла...

Мәсмәдага ајаггабыларыны, чорабларыны чыхарыб әлине алды
вэ гача-гача ај ишығында дајаныб ону көзләјән чадукәр гыза чатды.

— Сәи инанмырсан ки, күләји дајандырачам?

— Инанырам.

— Һә, көрүрәм, јаман да инанырсан... Инди бахарсан!

Јаваш-јаваш сәринләјән нарын гум Мәсмәдаганын ајагларына то-
кундугча, бармагларынын арасындан сүзүлүб төкүлдүкчә она елә
дирди ки, јерин үзү илә јох, гәрибә бир бошлугда аддымлајыр; бу бош-
лугда бир мүләјимлик вэ һәзинлик вар иди; белә бир мүләјимлик вэ
һәзинлик аичаг кечәләр ола биләрди, күндүзләр исә јох олуб кедирди;
күндүзләр гајгылар башлајарды, һәрәкәт башлајарды; күндүзләр ке-
чәки адам елә бил ки, дәјишиб башга адам олурду вэ һәмнин гәрибә јәј
кечәси бирдән-бирә Мәсмәдаганын үрәјинә бир сәһәр никаранчылығы
чөкдү.

Абшерон күләји Зуғулбанын дәннз саһилиндә гумдан бөјүк бир тә-
пә дүзәлтмишиди вэ онлар кәлиб бу гум тәпәсини јанына чатан кими,
Мәсмәханым ирәли чыхыб үзү јухары галхмага башлады; галха-гал-
ха да ашағы бахыб күлдү:

— Јаваш ол а, јумбаланарсан бирдән...

Мәсмәдага һәр дәфә аддым атдыгча аз гала дизә гәдәр гума ба-
та-бата:

— Горхма, — деди, — кәлирәм далынча!

Гумун ичи әмәлли-башлы исти иди вэ бу исти Мәсмәдаганын ајаг-
ларыны, топугларыны гыздырды.

Мәсмәханым јухарыдан гышгырды:

— Көрүрсән нә әнтигә истиди гум?

Гумун бу истилији доғрудан да әнтигә истилик иди, јайын бүркү-
сүндә елә бил адамын бүтүн бәдәнинә бир сәрилик кәтијирди.

Мәсмәханым јухарыдан гышгырды:

— Билирсән, дај кәлән илдән бура дырмашмаг олмајачаг белә!

— Нијә?

— Санаторија тикәчәкләр бурда! Дүнјанын һәр тәрәфиндән адам-
лар кәләчәк бура! Дүнјанын һәр јериндә мәшһур олачаг Зуғулба!
Дүнјанын һәр јериндә биләчәкләр ки, Абшеронда, Хәзәрин саһилиндә
Зуғулба адында бир јер вар! Амма һајыф ки, онда дај бу гум тәпә ол-
мајачаг... Онда мән кәлиб бу санаторијага бахачагам, јадыма дүшә-
чәк ки, бир вахт бу јерләрдә гум тәпәси варды... Бир вахт бу јерләрин
гумунда елә исти варды ки, адамын үрәјинә сәрилик кәтијирди, елә
бил гују сују ичмисән...

Гум тәпәнин үстүндән Зуғулба пансионатына тәрәф бир чыгыр
ағарырды вэ бу чыгырын сағ тәрәфи башдан-баша зейтунлуг иди.

— Буралар иланлығы да, басталама.

— Бу күләкдә илан нә кәзир?..

— Бу саат күләјин ишинә бахачагам!

Кечә вахты иланлар чох заман асфалта чыхырды вэ Мәсмәдага
Абшерон јолларында јәјдә демәк олар ки, һәр кечә асфалтын тән ор-
тасы илә сүрүнән чүрбәчүр иланлара раст кәлирди. Бу иланларын чо-
ху кәлиб-кедән машыларын алтында галырды, амма кечәләр елә һеј
асфалта чыхырды. Асфалт күнүн истисини кечәләр дә өзүндә сахла-
ырды вэ јәгин буна көрә дә Абшерон јоллары кечәләр иланы өзүнә чә-
тијирди.

Хәзри исә јаваш-јаваш лап бәркијирди.

Мәсмәханым чырчырамалар чырылдајан зейтунлугда хырда ағач-
ларын арасындан сүрәтлә өтүб башгаларындан даһа голлу-будаглы
бир зейтунун гаршысында дајанды. Мәсмәдага да төвшүјә-төвшүјә ја-
нылашыб ағачын јанында дајанды вэ она елә кәлди ки, Мәсмәханым
бу голлу-будаглы ағачы лап јахшыча таныјыр. Мәсмәханым бир әлин-
дә сәндәлләрини тутмушду, о бири әлини зейтунун хырда јарпагларына

сүртдү, башыны чевириб алтдан јухары Мәммәдаганын көзләринин ичине бахды, күлүмсәди, сонра јенә үзүнү агача тутуб будагыны силкәләјә-силкәләјә деди:

Мән анамын илкијәм,
Ағзы гара түлкүјәм,
Хәзри, кет,
Киләвар, кәл!..

Сонра Мәммәханым јенә үзүнү Мәммәдагаја тутду:

— Сән ананың нечәңчи ушагысан?
— Биринчи.

— Доғрудан? — Мәммәханым лап ушаг кими севинди. — Онда сән дә де.

Вә Мәммәханым тәзәдән зейтунун будагыны силкәләјә-силкәләјә өз овууну јавашдан арамла демәјә башлады, Мәммәдага да онун сөзләринин беләчә јавашдан арамла тәкрар етди:

Мән анамын илкијәм,
Ағзы гара түлкүјәм,
Хәзри, кет,
Киләвар, кәл!..

Сонра бир мүддәт сәссизчә дајандылар. Зейтунлуг гаранлык иди, хырда, амма сых јарпаглар ај ишығынын габагыны кәсмишди вә гаранлык ичиндә Мәммәдага јанында дајанмыш бу чадукәр гызын кедиб-кәлән нәфасини һисс едирди, үрәјини дөјүнтүсүнү ешидирди, она елә кәлирди ки, бүтүн булар һамысы бир јухуду, һәмишәки кими, Абшерон сәһилиндә, кабинкасындакы мешин үзлү јумшаг отурачагда узаныб јатыб вә гәрибә бир јуху көрүр; бу јухуја нарын гум сәпирдиләр, амма бу гум адамын үзүнә-көзүнә долмурду, бүтүн бәдәнини охшайырды; сәһәр иса ојаначагды вә јуху гуртарачагды...

Вә бирдән-бирә һәмин гәрибә јәј кәмәсиндә дүнјанын ән бөјүк мөчүзәси баш верди: јаваш-јаваш бәркијән хәзри бирдән-бирә дајанды вә чырчырамалар да елә бил буну һисс едиб даһа да бәркдән чырылдамага башлады.

— Көрдүн! — Буну гара көзләри гаранлыкта ишым-ишым ишылдајан Мәммәханым деди.

— Көрдүм. — Буну да һәјрәтиндән јериндә донуб галмыш Мәммәдага деди.

Мәммәханым кәлдији кими чевирик дә ағачларын арасындан кечиб гум тәпәнин үстүнә чыхды. Мәммәдага јалын ајагларыны тикандап, чөр-чөлдән көзләјә-көзләјә онун ардынча кетди.

Ајаглары гума батдыгча вә гумун истиси онларын јалын ајагларыны гыздырдыгча икиси дә фикирләшди ки, јахшы кечәди бу кечә. Әлбәттә, онлар бир-биринин нә фикирләшдијини билмирди вә икиси дә ејни шеј барәдә фикирләшә-фикирләшә бир-биринә бахды: бу кечә она көрә јахшы кечәјди ки, улдузларла, дәннзлә, бу гум тәпәјлә бирликдә бу саат бурадан баханда дәннз гырағындакы гумлугда дајанмыш фургонун алүминиум өртүјү ај ишығында күмүш кими ағарырды; бу кечә она көрә јахшы кечәјди ки, улдузларла, дәннзлә, бу гум тәпәјлә бирликдә бу саат бурада бир гыз дајанымшды ки, дәннзлә даныша билирди вә ағачларла достлуг едирди вә бурада бир оғлан да дајанымшды ки, онун көј көзләриндә Мәммәханымнын вахты илә һисс етдији ири киши әлләринин мейрибанлығы варды.

Дәннзин бајаг күләк бәркидикчә артан угултусу да инди күләкә бирликдә космишди вә дәннзин далгалары да даһа ағармырды; дәннзин ај ишығындакы түнд көјлүјү дә кетдикчә гаралырды; гум тәпәнин үстүндән дәннз даһа бөјүк, даһа нәһәнк көрүнүрдү.

Мәммәханым деди:

— Сабаһ исти олачаг.

Мәммәдага деди:

— Һә, исти олачаг сабаһ...

Вә онлар икиси дә бирдән-бирә һисс етди ки, сабаһ һаггында фикирләшмәк истәмирләр; бу кечә ки, варды, бу кечәдә ки, о тәкчә фургон беләчә ағарырды, зейтун ағачы күләји дајандыра билирди — бәс-ләријиди; икиси дә буну фикирләшди, амма икисинин дә үрәјиндән кизди бир никарапчылыг кечди

Улдузларын арасында јашыл, гырмызы улдуз көрүндү, сонра тәјјарә сәси кәлди вә бу гырмызы, јашыл улдузлар онларын башы үстүндән учуб Бинәдәки аеродрома тәрәф кетди; ишыглар көрүнмәз олды, амма сәс һәлә бир мүддәт дә ешидилди вә Мәммәханым бу сәсә гулаг аса-аса сорушду:

— Сән һардан кәлмисән бура?

Мәммәдага:

— Фатмејидән, — деди.

Мәммәханым бәркдән күлдү:

— А-а-а... Мән елә билирдим ки, көјдән дүшмүсән сән, амма дејир-сән ки, Фатмејидән... Доғрудан Фатмејидән кәлмисән сән?

Мәммәдага да күлдү:

— Һә, Фатмејидән кәлмишәм, — деди вә тәјјарәнин сәси тамам кәсиләндән сонра фикирләшди ки, дүнән Фатмејидә кечиртдији дүнјанын ән ади кечәси һеч ағлына да кәлмәзди ки, сабаһы күн Зугулбада ону белә бир кечә көзләјир; Мәммәдага бурасыны да фикирләшди ки, адам тәкчә машина минәндә, гатара, тәјјарәјә, ја кәмијә минәндә јолда олмур, адам елә јаранан күндән јолда олур, бу күндән сабаһа апаран јолда вә бу јолун ади јоллардан бир фәрги вар ки, бу күн минни сабаһ һарада дүшәчәјини билмирсән; билмирсән ки, сәни нә көзләјир: бир шадлыгмы көзләјир, бир дәрә-гәммә көзләјир? Амма бир иш варды ки, Мәммәдага габаглар белә шејләр барәдә фикирләшмәзди вә инди онун бу фикирләрә дүшмәси дә, көрүнүр, һәмин гәрибә јәј кечәсинин бир һиссәчијиди.

Сонра Мәммәдага деди:

— Дүнән кечә Фатмејидә јағырды... Бура јағмады?

— Јох.

— Һеч јағмады?

Мәммәханым:

— Јох, — деди вә гызга гәрибә кәлди ки, дүнәнки кечә онлардан бири јағыша дүшүб, о бири јох.

— Сән Фатмејидә олмусан?

— Јох, олмамышам.

— Јахшы кәндди.

— Доғрудан? — Мәммәханым лап сидги-үрәкдән тәзәчүб етди, елә бил ки, Ағададаш јашајан јер јахшы ола билмәзди; Ағададаш Мәммәханымнын јадына дүшдү.

Мәсәлә бурасында иди ки, Мәммәханымнын фикринчә Ағададаш дүнјанын ән алчак адамларынданды вә һәр дәфә бу адам онун көзләринин габагына кәләндә гызын эти үрпәширди, елә бил ки, бәдәнинә гурбага тохунурду...

...Ағададаш Мәммәханымкилин узаг бир гоһумүјдү вә Мәммәханымнын анасы Күлдәстә таныш-билишин јанында, гоһшуларын јанында јери дүшдү-дүшмәди һәмишә онун адыны чәкәрди, ондан данышарды ки, гој һамы билсин нечә гоһумлары вар. Ағададаш чамадан сехинин мүдири иди, Фатмејидә икимәртәбәли бөјүк мүлкү варды, ләгәби дә

Гызыл иди, һамы ону «Гызыл Агададаш» кими таныйырды. Агададашың агапап бир «Волга»сы варды вә күнләрнн бир күнүндә Күлдәстәҗәдә Мәсмәханым базардан евә гаҗыдаңда бу агапап «Волга» илә раслаңдылар, Агададаш машыны сахлаҗыб онлары да көтүрдү вә дүз һәҗәт-ләринә сүрдү.

Бу о заманлар иди ки, Мәсмәханым онунчу сифә тәзәчә кечмишди вә аббасы-аббасы җырдығы пуллари фотограф Николаҗын сатдығы «открыткалары» верирди. Бу «открыткаларың» һамысында һинд вә араб филмләрнндән кадрлар иди.

Мәсмәханым Агададашың адыны чох ешитмишди, амма үзүнү көрмәмишди вә агапап «Волга» онларын һәҗәтиндә даҗананда гызыла елә калди ки, ону евләрннә «Волга» жох, сепрли халча кәтирди. Гоншулар да һәҗәтдә даҗанан бу ағ «Волга»ны көрүб пәнчәрәләрән бәҗәләнмишди, кими көзүнү бәрәлтди, кими дә мә'налы-мә'налы башыны јелләди. Күлдәстә машындан дүшүб һәҗәтдәки пәнчәрәләрә бахды, сонра Мәсмәханымнн машындан дүшмәҗини көзләмәҗиб деди:

— А-а-а... Чөрәк алмаҗ яддан чыхды ки, ағәз...

Мәсмәханым билирди ки, евдә чөрәкләри вар вә базара кедәндә анасынн чөрәк алмаҗ фикри јох иди; Күлдәстә она көрә белә деди ки, бә'зи пахыл гоншулар пәнчәрәдән бахыб јаныб-јахылсын.

Агададаш габағындакы машын күзкүсүндә Мәсмәханыма бахыб:

— Јаддан чыхыб? Нолар, бу саат кедиб алыб кәтиррик. — деди.

Мәсмәханым да күзкүдә Агададаша бахыб күлүмсәди.

Күлдәстә көзүчу һәҗәтдәки пәнчәрәләрә баха-баха деди:

— Әзијәт веририк ахы, сәнә...

Агададаш да күзкүдә Мәсмәханыма күлүмсәҗиб:

— Хошду мәнимчүн, — деди вә ағ «Волга» јериндән тәрпәнди.

Күлдәстә картоф, соған алыб долдурдугу агыр һәсир зәнбили јериндән галдырыб евләринә тәрәф кедә-кедә деди:

— Халамоғлу Агададаш буду дә...

Күлдәстә әввәлләр «јахын гоһумуmuz Агададаш» деҗәрди, амма ағ «Волга»дакы бу кәзинтидән сонра, елә вәчдә кәлимишди ки, инди ону халасы оғлу еләди.

Гоншулардан кимиси бу хәбәрә шүбһә етди, кимиси дә ағ «Волга»нын ардынча баха-баха фикрләшди ки, сән демә Күлдәстә дүз даңыштырмыш, доғрудан да бу чүр мүкәммәл гоһумлары вармыш.

Һәҗәтдән чыхандан бир аз сонра Агададаш машыны сахлады вә бу дәфә даһа күзкүҗә бахмаҗыб үзүнү Мәсмәханыма тәрәф чевириди:

— Кәл отур габагда, — деди.

Мәсмәханым Агададашың бу һөрмәтиндән лап риггәтә кәлди вә «тана-утана» деди:

— Чох сағ олун... Бура да јахшыды елә...

Агададаш әлини узадыб Мәсмәханымнн голундан јанышды:

— Кәл, кәл габага. Кимнән әскиксән бәҗәм?! — деди.

Әлбәттә, бир һалда ки, Агададаш кими бир гоһумлары истәҗирди Мәсмәханым кечиб габагда әјләшсин вә өзүнү даһа раһат һисс етсин, даһа онун сөзүнү јерә салмаҗ олмазды; Мәсмәханым динмәз-сөҗләмәз машындан дүшүб бу дәфә габагда, Агададашың јанында отурду.

Агададаш деди:

— Хошум кәлди сәннән, јахшы гызсан! — Сонра да сорушду: — Нечә јашың вар сәннн?

Агададашың тәрифи јағ кими гызын үрәҗинә јаҗылды вә Мәсмәханым гызара-гызара деди:

— Он алты тамам олуб, кечмишәм он једдиҗә...

Агададаш сол әли илә рулу тутат-тутат сағ әлини Мәсмәханымнн гаҗыубкасыннн алтыннан чыхмыш чылпағ дизинә вурду:

— Әшши, сән лап табакасан ки!..

Мәсмәханым өмрүндә ресторана кетмәмишди вә билмирди ки, чүмәни гурбага кими аралыҗыб гыпгырмызы гызарданда адына табака деҗирләр вә чох јемәли бир шеј олур бу табака; Мәсмәханым Агададашың сөзүнү баша дүшмәди вә һәмишә пијада кедиб-кәлдиҗи бу јола баха-баха фикрләшди ки, адамың Агададаш кими бир гоһуму олмаҗы чох јахшы бир ишти; аңча Мәсмәханымнн нараһат едән, бу көзәл кәзинтидән әмәлли-башлы ләззәт алмаға гоҗмаҗан вә јаваш-јаваш үрәҗини дөҗүндүрмәҗә башлаҗан бир сәбәб варды ки, бу да Агададашың сағ әли иди; Агададашың сағ әли елә-еләчә Мәсмәханымнн чылпағ дизини үстүнә иди.

Бирдән Мәсмәханымнн үрәҗи гырылыб аҗағынын алтына дүшдү — Мәсмәханым һисс етди ки, Агададашың әли дизини үстүндән јаваш-јаваш јухары галхыр; билмәди ив еләсин, өзүнү елә итирди ки, чынгырығыны да чыхармады. Амма, иш лап ағ оландә Мәсмәханым даһа өзүнү сахлаҗа билмәҗиб демәк истәди ки, евләрнндә чөрәк вар, һеч бир чөрәк алмаҗ лазым деҗил, тез гаҗытмағ истәҗир евә...

— Агададаш әми!..

— Нә? Әми? һеч көзләмәздим сәннән белә сөз!..— Агададаш көзләрини јолдан чәкиб мәзәммәтлә Мәсмәханыма бахды, — Мәнә елә Агададаш декинән, истәҗирсән Аға де, ја да Дадаш де, нечә хәтрүн истәҗир... Башгаларыҗың нечә, сәнннчүн дә о чүр! Әскик-зад деҗилсән ки, башгаларындан, нечә истәҗир хәтрүн, елә дә чагыр мәни! Сәни... сәни јағ ичиндә бөҗрәк кими сахлаҗаҗағам! Аҗда бир дәст әнтигә палтар алаҗам сәнннчүн, шуба да алаҗам, өз чанычун!

Мәсмәханым Агададашың дедикләриндән һеч нә баша дүшмүрдү, чәкчә буну һисс едирди ки, әл даһа да јухары галхыр. Гыз һеч өзү дә билмәди ки, нечә һараҗ салды:

— Сахла! Дүшүрәм! Ај мама!..

Агададашың, илан вурмуш кими, әлини чәкмәҗилә тормозу басмағы бир олду — белә бир һараҗ-һәшири һеч көзләмирди вә Мәсмәханым бир дә онда өзүнә кәлди ки, күчә илә евләрннә тәрәф гаҗыр.

Мәсмәханымкилин мәңзили икимәртәбәли бөҗүк биһанын икинчи мәртәбәсиндә иди вә Күлдәстә дә инди еҗана чыхыб ағ «Волга»ны көзләҗирди; һәҗәтдәки пәнчәрәләр дә ағ «Волга»ны көзләҗирди. Башы аловлу гача-гача һәҗәтдән кечиб биһаларына кирән Мәсмәханымнн көрәндә гоншуларын бә'зиси башыны булады, бә'зиси тәәччүб етди, бә'зиси дә фикрләшди ки, белә-белә ишләр, анасы чыхан аҗамы баласы будағ-будағ кәзәр...

Күлдәстәнин һөвднәк гапыны ачмағы илә сорушмағы бир олду:

— Бу нә күндү белә? Нолуб, ағәз? Агададаш һаны бәс?

Күлдәстәнин фикри варды ки, Агададашы бир-ики саат кетмәҗә гоҗмасын, чај дәмләсин, мүрәббә гоҗсун габағына, ағ «Волга» да даҗансын һәҗәтдә вә гызыны бу көркәмдә көрәндә Күлдәстәнин ағлына кәлән биринчи бу олду ки, бәлкә ағ «Волга» гәзәҗә уграҗыб, ја адам басыб.

— Һаны бәс Агададаш?

Мәсмәханым һөнкүрә-һөнкүрә өзүнү диванын үстүнә атды:

— Гаҗдым мәң, гаҗдым! Гаҗдым!

Күлдәстәнин белә ишләрдә сәриштәси аз деҗилди, о саат үрәҗинә фикри кәлди:

— Нијә? Нијә гаҗдын?

— Әл атырды мәнә!..

Күлдөстө елө белө бир хөбөр көзлөйрди, элини элинө вуруб:

— Вај, көнөк оғлу! — деди. — Күл олсуи белө кишинин башына

Киши иңе олур е...

Мәсмөханым һәмншө анасы белө сөзлөр дејөндө, сөјүш сөјөндө һиреләйрди. амма бу дөфә һөнкүрө-һөнкүрө төкчө буиу деди:

— Сөн дө һәмншө дејирдин ки, гоһуммузду... гоһуммузду... дај иләр билм нә...

Күлдөстөнин башына елө бил тәздөи бир газан гајнар су элөдө иләр:

— Гоһуммуз? Аллаһ вурмушду ону! Гоһуммуза бир бах! Көрпү дөи кечөндө дал-дала дөјмишик, вөссалам!... Гара јерө сохум ону, бу бојда арвадыны елдө гојуб кәлиб ушаға саташыр! — Соира елө бил ки, Агададаш јанындајмыш кими, бармағларынын онуну да шах ачыб элө дөриин онун башына басды: — Ала е! Ала! Гара јерө кирөсөн елө!

Бундан соира Агададашын сөһбөти Мәсмөханымкилин евиндөн кәсиди, Күлдөстө бир дөфө да олсун гызынын јанында онун адыны чөкө мөди, амма һөрдөн Мәсмөханым јанында олмајанда јенө дө танышы биллишин, гоишуларын јанында өјүмөкдөн өзүнү сахлаја билмирди:

— Гызыл Агададаш бизим гоһуммузду...

...Мәммөдаға Мәсмөханымга бахды, елө бил һәмнн гәрнбө јәј кечәсөн бу гызын нө фикирләшдијини, үрөјиндөн нөлөр кечдијини һәмысын, билмәли иди:

— Нә фикирләширсөн?

Мәсмөханым јалын ајағлары илө гајалыгдан ашағы дүшө-дүшө:

— Неч... — деди. — Фикирләширөм ки, дүңјада пис адамлар вар бу пис адамларын да бөд әмәлләри вар...

— Нәди ки?

— Бири вар Фатмејидө... Куја ки, гоһуммузду...

Фатмеји балача көнд иди вө Мәммөдаға орада јашајанларын чо хуну таныјырды.

— Ады нәди?

— Агададаш.

— Һансы Агададаш? Гызыл Агададаш?

— Һә, Гызыл Агададаш. — Мәсмөханым гүмлуғда дајаныб ај ишығында гајалыгдан ашағы дүшөн Мәммөдағаја бахды, елө бахды, елө бил бу саат ондан чох көзлөннлмөз бир сөз ешидөчөкди.

— Ону тутублар ки...

— Доғру дејирсөн? — Буну да о саат гара көзләри алышыб-јанан Мәсмөханым деди вө Мәммөдаға бу күлөкдајандыран гызын көзләриндөки гығылчымдан баша дүшду ки, чох пис адаммыш Агададаш.

— Һә, Тутублар ону. Һөкүмәтин чамадан сехини өз дүканына чө вририбмиш... Јығдығы гызылларын һәмысы кетди ишини дөлынча... Һарамды дә!...

— Гурбан олум Совет һөкүмәтинә! — Мәсмөханым бу сөзләри елө үрөкдөн деди ки, елө бил иләрдөн бәри јығылыб синәсиндө галмышы вө инди бирдөн-бирө фүрсәт талыб чыхды.

Мәммөдаға деди:

— Инди, беләләринни ганы кедли!

— Һә... Вәлвәлә дүшүб чанларына көпөк ушағынын — Мәсмөханым гызышыб лап сары симә кечөчөкди, амма өзүнү сахлады. — Беләләринн көзүмүн габагында да ассалар уф демөрәм!

— Пислији чох дөјмишиди сәнә?

— Агададашын? Һә... Чохданын сөзүдү... Фағыр гыз ушағыјдым онда... — Мәсмөханым күлүмсәди вө Мәммөдаға гызын галын додагла рындакы тәбәссүмдә бир ачы дүдү; үрөјиндөн белө бир һисс кәлиб кеч

ди ки, кечәләр киләвар әсәндө дөнизлә данышан бу гарабуғдајы гыз һиссәсизин биринди, күвәнмәјә адамы јохду, өјүмәјә бир иши јохду.

Мә'лум мәсәләдир ки, Мәсмөханым Мәммөдаганын фикирләриндөн кәбәрсиз иди вө инди бирдөн-бирә онун үрөјинә кечмиш иләрдин, кечмиш Мәсмөханымнын һискили кәлди. Инди әјөр Агададаш Мәсмөханымга саташмағ истәсәјди, гыз бармагыла онун көзләрини деширди. О иләр кечмишидә галмышыды, о иләр ки, Мәсмөханым Һәјәсызын биринин табәгында горхусундан чашыб галмышыды; она елө кәлирди ки, инди та һиссәсиз башга адамды, инди дүңјанын һәр үзүнә боләдди вө инди, ким олур һиссуи, бир дејөнә беш чаваб верәр, нечә ки, Фазилөвун абыны бүкдү үрөјинә.

Мәсмөханымнын памидор көшкү рајондакы бөјүк мејвә-тәрәвөз дүканына бахырды вө һәмнн дүканын мүдири гырх ил тичәрәт системиндө ишләјөн Фазилөв иди.

Мәсмөханым памидор көшкүнүн арха тәрәфиндә бөјүк бир тут ағачы варды вө Фазилөв лотереја илө уддуғу сары «Москвич»индә (һәмнн дејирди ки, Фазилөв бу «Москвич» лотереја илө удмајыб, лотереја билетинин өзүнү кимдөнәс бөјүк мөблөгә алыб; Фазилөв кәлөкбазын бири иди вө истәмирди ки, күнләрнн бир күнүндө она белө бир суал версин-дөр: «— Ајда јүз ијирми манат мааш алырсан, ушағларын вар, айлон вар, һараданын сәнә бу гәдәр пул ки, машин алмысан?») тозанаг галдыра-галдыра тез-тез бура кәлиб:

— Пөһ!.. — дејирди, соира һәсир илјапасыны јағлы пејсәринә галдырыб тута бахырды. — Үрөјим јанды, ај гыз, галх бир аз тут јығ пејсөк!

Мәсмөханым бу јашлы кишинин сөзүнү јерө салмырды, ағ чит пенчәјини әјиндөн чыхарыб бир көз гырпымында ағача дырмашырды, тутун дөјмишләриндөн бир-бир дөриб бошгаба јыгырды; бу тут ағачыны чырпымағ мүмкүн олмурду, чүнки һәр тәрәф гүм иди; Мәсмөханымнын ағачда тутун јахшыларындан сечиб бир-бир јығмасы он дөгнә, ијирми дөгнәгә чөкирди вө күнләрнн бир күнүндө мә'лум олду ки, Мәсмөханым ағачда тут јығанда гочаг Фазилөв да көшкүн пәнчәрәсиндөн алдан јухары хөлвәтчә онун ајағларына бахыр.

Мәсмөханым тут јығдығы бошгабы аз гала Фазилөвун башына чырпыб өз көшфиндөн әмәлли-башлы гејзә кәлди:

— Ај гоча кафта! Мәни ағача дырмашдырырсан, өзүн дө алдан јухары мәнә бахырсан! Оғраш оғлу оғраш! Дајан бир!

Фазилөв бајрам јумуртасы кими гыпгырмызы гызарыб өзүнү итирди:

— Ај гыз, мән ағсаггал кишијәм...

— Түлкүсән сән, һөччә кедирсән! Дајан бир дүшүм ашағы!..

Мә'лум мәсәләдир ки, Фазилөв Мәсмөханымнын ағачдан дүшмәсини көзләмәјиб сары «Москвич»инә тәрәф көтүрүлдү вө Мәсмөханым тутук ахырынчы будагындан ашағы атыланда машин јериндөн тәрәнди, тозанаг галдыра-галдыра көздөн итди; Фазилөв чаныны гурғарды һәмнн күн Мәсмөханымнын әлиндөн вө бундан соира һәмншө чалышырды ки, гызын көзүнә көрүмәсин...

...Мәсмөханым буну јадына салды вө Зугулбанын гүмлу дөниз сәлилиндөки һәмнн јәј кечәси үрөјиндөн гәрнбө бир һисс кәлиб кечди, бүтүн һискили илө баша дүшду ки, иләр онун һәмнн сүд кими ағ «Волга»дакы фағырлығыны, мә сумлуғуну, үрөјинин гызлыг чырпынтыларыны, учунтуларыны гопарыб апарыб өзү илө вө онлар бир дө һеч вахт керн гајытмајачағ; иләр елө бил бир батағлыг кими шеј иди, онун фағырлығыны, мә сумлуғуну, үрөк дөјүнтүләрннн хысынтысыны удмушду вө һәмнн батағлыгын үзү инди јенө дө әввәлки тәк бүтөв иди, һамар иди, һеч нәјин изи галмамышды, тәкчә күчлө һисс едиләчөк бир әкс-сәда.

күчлө көрүнөчөк бир көлкө галыб ки, бунлары дујанда адамын бур-
нунун учу көјнөјир, үрөји нискиллә долур — бүтүн бунларын һамысы
ны Мәсмәханым фикирләширди, она белә кәлирди. Мәммәдага исә гум-
саллыгыда отуруб чакмәләринин багыны баглаја-баглаја фикирләширди,
ки, габагында дајанмыш бу гарабгыдајы гәшөнк гыз инди өзүнү дилли-
агызлы билир, ушаг вахтынн фагырлыгына күлүр, һәмин чағлара ил-
ләрин узагылыгында итиб-батымыш бир шеј кими бахыр, амма әслиндә е-
лә инди дә фагыр бир гыз ушагыдыр; бу фагыр гыз ушагынын дава-
карлыгы варды, адамы санчан узун дили варды, үз-көз чырмаглајан
дырнағлары варды, амма бүтүн бунларын һамсыјла бирликдә о, фагыр
бир гыз ушагыды. чүнки әслиндә бүтүн бунларын һамысы елә бу фа-
гырлыгы өрт-басдыр еләмөкдөн өтрү иди вә бурасыны да дүнјада һеч
ким билмирди ки, бу фагыр гыз ушагы дәннзлә данышыр, күләји дајан-
дыр — Мәммәдага да белә фикирләширди.

Дәннз исә тамам сакитләшмишиди вә сал гајалар јенә дә јункүл га-
јыг олуб үзөкк истәјирди; дәннз јенә дә чај кими шырылдајырды вә
Мәсмәханым лап сујун көнарына кәлиб јалын ајағлары илә нәм гумун
үстүндә дајанды, узағлара бахды, сонра јалын бармағларына тохунан
илыг суја бахды, сонра әјилиб бир овуч су көтүрдү, сонра әлини ачды
вә су бармағларынын арасындан јенә дә дәннзә төкүлдү; Мәсмәханым
нәм гумун үстү илә саһил боју аддымлады вә фикирләшди ки, бә’зән ке-
чөләр евдә крандан су дамчылајанда адам сәһәрә кими јата билмир,
амма бир белә сујун бу гәдәр сәсн адамы дәли еләмир, јункүлләшдирир
адамы, адам да бу сал гајалар кими, кәми олуб үзөкк истәјир; Мәсмәха-
ным саһил боју аддымладыгча билирди ки, бу саат бир чүт көј көз она
бахыр вә бурасында баша дүшүрдү ки, бундан сонра бу көј кезләрни
чоһ көрөчөк, өз кезләрини јумачаг вә бу көј кезләри көрөчөк, амма дүн-
јада һеч кимин бундан хәбәри олмајачаг, һеч кимин, буну тәкчә бир
адам биләчөк—Мәсмәханым вәссалам.

— О вахтлар сәнә пислик едилләр? — Буну Мәммәдага сорушду.
— һансы вахтлар? — Буну да Мәсмәханым сорушду.
— Демирсән ки, фагыр гыз ушагы идин... — Мәммәдага зарарафата
салыб сорушмаг истәјирди, амма бу сөзләри чәттиликлә деди.
— һә... О вахты дејирсән... — Мәсмәханым күлүмсәди. — Јох. Бир-
яки дәфа...

— Бәс сонралар нечә? Сонралар да пислик көрмүсән?
— Сонралар?
— һә.
— Сән пислик нәјә дејирсән?
— Нәјә дејирәм? Билмирәм... Пислик писликди дә...

Әлбәттә, Мәммәдага папагыны габагына гојуб фикирләшсәјди, ча-
ваб верә биләрди ки, пислик нәдир, јә’ни чаваб верәрди ки, пислик нан-
корлугду, пислик худбинликди, әлијриликди, һөрмәтсизликди, кәмфүр-
сәтликди, симичликди вә башга белә шејләрди, амма бу дәфа Мәммәда-
га башга шеј фикирләшди, фикирләшди ки, пислији ачмаг адам адама
еләмир, адамын тәк галмағы да писликди, кимсәјә күвәнмәмәји, нәјәсә
өјүнмәмәји дә писликди вә о, бирдән-бирә баша дүшдү ки, кечөләр ки-
ләвар әсәндә дәннзлә данышмаг да әслиндә писликди, адамын өзүнүн
пислији дејил, амма нәјинсә пислијиди.

— Адам дөјмәк писликди?
— Писликди, әлбәттә...
— Бүдә, бах! — Мәсмәханым бирдән-бирә сары кофтасынын јаха-
сыны көнара дартды вә гызын әтли, һамар чјининдә бир ганчыр гарал-
ды; Мәсмәханымнын һеч вахт ағлына кәлмәзди ки, бирдән-бирә ај ишы-
гында чјинини ачыб бу јад оғлана көстәрәчөк вә һәмин јад оғлан онун
габагында дајаныб чјининдәки ганчыра беләчә бахачаг, сонра әлини

алдырыб онун чјининдә кәздирәчөк, сонра әлини јаранын үстүндә ха-
јачаг вә Мәсмәханымнын бүтүн бәдәнинә һеч вахт һисс етмәјди һәги-
ти бир илыгыг кәләчөк, о, өз сеириди нағыл аләминдән чыхачаг, баша
дүшөчөк ки, бу нағыл аләми дејил, һәгигәтди, елә биләчөк ки, бу әл дүн-
јада ән доғма адамын әлиди, она елә кәләчөк ки, бу әл һеч вахт үзүнү
көрмәјдији атасынын әлиди...

II HИССӘ

Бу һиссәдә ма’лум олур ки, Мәммәдага илә Мәсмәханымнын һәмин
гәрибә јәј кечәсиндәки көзләнилмәз көрүшү истәр-истәмәз онлары өз һә-
гәт јолларына нәзәр салмаға сөвг едир; ән гәрибәси исә бурасындадыр
ки, өзләринин бундан хәбәри олмур, јә’ни хәбәрләри олмур ки, әслиндә
кәчә онлары дүшүндүрән ән әсәс мәсәлә дүнјада киминчүн вә нә үчүн
ашамағларыдыр.

Күлдәстә «Бакы—Воронез» гатарында бәләдчи ишләјирди вә үч
күн евдә олурду, беш күн сәфәрдә. Мәсмәханым биринчи синифдән ин-
тернат мәктәбдә охујурду вә анасынын бу сәфәрләри онун үрәјини сых-
тырды, һәфтадә бир дәфа, ја ики дәфа анасы јанына кәлирди вә Мәсмә-
ханым да елә билирди ки, елә белә дә олмалыды, амма күн кечди, ај до-
ланды, јединчи синфи гуртарды вә Күлдәстә бу гәрара кәлди ки, даһа
гызы бөјүјүб, өзү өзүнә гуллуғ едә биләр, евдә тәк галмагдан горхмаз;
Мәсмәханым интернат мәктәбдән чыхыб евә кәлди, яди ушағлар кими
дәрсләрини евдә һазырлады, ади ушағлар кими дә кечөләр евдә јатды
вә бу заман анасынын сәфәрләри һәрдән-бир онун үрәјини сыхмаға баш-
лады.

Күлдәстә Мәсмәханымны тәкчә она көрә евә кәтирмәмишиди ки, гы-
зыны чоһ истәјирди; әлбәттә, гызыны чоһ истәјирди вә бурасыны да фи-
кирләширди ки, даһа кәрәк көзү онун үстүндә олсун, чүнки Мәсмәха-
нымын елә вахтыјды ки, ону өз башына бурахмаг олмәзди; Күлдәстә
һәм дә она көрә гызыны евә кәтирмишиди ки, истәјирди сәфәрдән гајы-
данда ону да евдә көзләјән олсун, онунчун да севинән олсун вә сәфәрә
ныханда онун да ардынча бир парч су атаны олсун.

Мәсмәханым һәр үч күндән бир беш күнүн анасызлыгына, тәклији-
нә кет-кедә елә өјрәнмишиди ки, башга арвадлары күндә өз ушағлары
илә бир јердә көрәндә аз галырды тәччүб етсин вә онун үрәјини сы-
хылмағы да јаваш-јаваш чыхыб кедирди, әвәзинә икинчи бир дүнјасы
јаранырды, бөјүјүрдү, көзәлләширди, адам да истәмирди орадан чых-
сын.

Мәсмәханымнын ики дүнјасы вар иди: биринчисиндә дәрсләрини һа-
зырлајырды, мәктәбә кедирди, өзүнә хәрәк биширди, көһнә палтар-
ларыны сөкүб тәзәдән тикирди, анасынын әјнинә олмајанлары өз әјнинә
дүзәлдирди, ахшамлар клубда киноја бахырды, анасынын јолуну көзлә-
јирди, һәрдән Күлдәстә илә бирликдә Бакыја кедиб мағазалары кәзир-
ди вә башга бу кими ишләрлә мәшгул олурду, јә’ни о ишләрлә ки, һамы
буналарла мәшгул олур; Мәсмәханымнын икинчи дүнјасы исә тәкчә онун-
ку иди, јаваш-јаваш әмәлә кәлмишиди вә јаваш-јаваш да бөјүмүшдү; бу
дүнјада истәдјини вахт јағыш јағырды, гар јағырды, жүн чыхырды, ис-
тәдјини вахт ушағ олурдун, истәдјини вахт бөјүк олурдун, өз ушағын
олурду, бу ушағы әзизләјирдин, она лајла дејирдин вә үрәјиндә дедијим
бу лајлајла өзүн дә јухуја кедирдин.

Мәсмәханымнын ики дүнјасындан башга бир дә бир «нә исә»си вар
иди. О, бу «нә исә»нин нә олдуғуну билмирди, амма буну билирди ки,
дүнјада бир «нә исә» вар вә бу «нә исә»ни көзләјирди; билирди ки, күн
кәчәчөк, ај доланаачаг, «нә исә» олачаг.

Онда јаз иди вә јаз кәләндә Мәсмәханымнын икинчи дүнјасы да
ағамлары, күлләрин, чичекләрин рәкинни алырды, бурада да күнәш

сəбəбсиз севинч јаырды алəмə вə белəчə јаз кўнлəриндэн бириндə евə кəлэн Мəсмəхəным отагларинда танымадыгы бир киши кɵрдү; киши аҫ сɵфрə салынмыш кирдə мизин архасында отуруб анасы илə сɵһбəт едирди; бу аҫ сɵфрə һəрдэн евə кəлмиш гонага хусуси һɵрмəт əламəти ола раг мизин үстүнə салынарды вə инди дə Мəсмəхəным баша дүшдү ки, гонаглары һɵрмəтли гонагды.

Мəсмəхəным икинчи дəфə иди евлəриндə јад киши кɵрдү; биринчи дəфə кɵрөндə һələ интернатдан евлəринə тəзəчə кɵчмүшдү; ондə сəк-квизинчи синифдə охујурду, кўдəкли бир пайыз кўнүјдү, чоғрафија мўаллими Əвизов хəстəлəниб дəрəсə кəлмəмишди, Мəсмəхəным дə мəктəбдəн тез чыхмышды, өз ачары илə гапыны ачыб евлəринə кирəндə јад бир кишини отагын ортасында дəјаймыш кɵрмүшдү. Јад киши тəлэм-тəлəси шалварыны кейиб əкилди, Кўлдəстə исə бир мўддət башыны јорғанын алтындан чыхармады.

Бу дəфəки јад киши чɵчүнчə костјум кеймишди вə Мəсмəхəнымы кɵрөндə нə анасы, нə дə бу киши өзүнү итирди, үз-үзə отуруб чај ичдилар: чајы нəлбəкијə тɵкүб хортулдада-хортулдада ичдикчə бу јад кишинин кɵк сифəтиндэн тəр дамчылары ахырды вə о, худаһафизлəшиб кедəндə Кўлдəстə мəнəлы-мəнəлы:

— Јахшы огланды... — деди.

Бундан сонра Мəсмəхəным бу кɵк кишини евлəриндə тез-тез кɵрдү вə белə баша дүшдү ки, анасы бу кишијə эрə кедир; Мəсмəхəным евə кəлəндə даһа гапыны өз ачары илə ачмырды, зəнкин дүјмэсини басырды; Мəсмəхəнымын үрəјиндə бир горху эмəлə кəлмишди, горхурду ки, бирдэн бу кɵк кишини дə пис вəзијјəтдə кɵрəр. Бу киши биринчидən хейли чаван иди, биринчи киши узун, арыг иди, бир нөв милиционер Сəфəрə охшајырды, башы да онункы кими даз иди; бу оглан исə пота иди.

Мəсмəхəным анасынын эрə кедəчəји кўнү кɵзлəјирди вə һəмин кечəлэр онун икинчи дунјасында јетим бир гызын кетмəјə јери олмурду, човгуна дүшүрдү, борана, гара дүшүрдү, сојугдан дишлэр дишлəринə дəјирди вə кўнлəрин бир кўнүндə нағыллардакы шаһзадəлэрə охшајан бир оглан кəлиб ону сојугун əлиндən гуртарырды; бүтүн бу һадисəлэр кечəлэр баш верирди, Мəсмəхəным јухујə кетмэздən əввəl, кўндүзлэр исə кɵк киши кəлиб аҫ сɵфрə салынмыш мизин архасында отурурду, чајы нəлбəкијə тɵкүб хортулдада-хортулдада ичирди, ичдикчə дə јаған сифəтиндэн тəр дамчылары јуварланмыш ахырды.

Əлбəттə, Мəсмəхəным даһа јекə гыз иди вə баша дүшүрдү ки, анасынын синəsi дəрдлиди, бүтүн таныш-билишин, гоншуларын евиндə бир киши хейлағы вар, киминин эри, киминин атасы, киминин дə гардашы — Мəсмəхəным бүтүн булары баша дүшүрдү, амма бирчə шеји баша дүшə билмирди ки, анасы бу кɵк кишидə нə кɵрүб: нə јарашығы бир јарашыгы, нə дə данышығы бир данышыгы.

Бир мўддət белəчə кедди вə јенə дə кўнлəрин бир кўнүндə дунјанын эн кɵзлəнилмəз һадисəsi баш верди: Мəсмəхəным мəлүм олду ки, һəмин кɵк киши анасы үчүн јох, Мəсмəхəнымын өзү үчүн онлара кəлиб-кедирмиш.

— Ағəз, сən һələ ајылмамысан? Сəнин тајларын шејтана папыш тикир!.. Сəндən өтрү кəлир дə, Мирзоппа, дəј кимдэн өтрү кəлəчək?. Пис оглан дөјүл, эли дə чатыб чөрəјə, шəһərə автобус сүрүр, еви дə вар өзүнүн ајрыча. Адам кэрək ајагыны јорғанына кɵрə узуда. Олə бизим бабымызды... — Бу сөзлəri Кўлдəстə кɵзлəрини бэрəлдиб она бахан Мəсмəхəным деди вə белəчə дə хейир-дуасыны верди.

Мирзоппакил Бақидан Зугулбаја кɵчəндən сонра, Əлиаббас кишини тијаны бу јерлəрдəки гыр дамлы евлəri бир-бир кəзмишиди, амма бу тэрəфлəрдə дə һəмин евлəрин сажы јаваш-јаваш азалырды. Бураларда

дə үч мэртəбəли, сонралар беш мэртəбəли үстү тахтапушлу шəһэр евлəri кими дөвлəт евлəri тикилирди. Көһнə биналар учулур, сөкүлур, гыр дамлы тəзə евлэр исə тикилмирди. Əлиаббас киши өз ишинин устасы иди, бир дəфə үстүнə гыр басдыгы ев бир дə једди-сəккиз илдэн сонра даммага башларды; муштəрилэр кет-кедə азалырды.

Бир дəфə Мирзоппа атасына деди:

— Бу дамлара гыры елə бас ки, кəлэн ил сəни бир дə чагырсынлар дə!..

Əлиаббас кишинин өјүд-нəсирəт илə арасы јох иди, оглуна бахды, бахды вə баша дүшдү ки, Мирзоппанын кўндəси башга хəмирдэн јогрулуб.

Зугулбаја кɵчəндən он бир ил сонра, Əлиаббас киши тијаныны гайнатдыгы јердə гөфлэтэн вəфат етди вə кўнлəрин бир кўнүндə Мирзоппа атасынын тијаныны автобусуна гошуб металлoma апарды (даһа тијан муштəрилеси тапмаг мүмкүн дејилди) вə ону он манат јетмиш гəпијə сатыб үч шүшə араг алды, һəмин кечə киномеханик Ағакүллə бирликдə мөһкəм вурдулар.

Ајдын мəсəлəдир ки, бүтүн бунлардан нə Кўлдəстəнин хəбəri варды, нə дə Мəсмəхəнымын. Мирзоппа Мəсмəхəнымы кинода кɵрмүшдү, бəјəнмишди. Мəсмəхəным киноја тез-тез кəлирди, Мирзоппа да тез-тез Ағакүлүн јанында олурду. Ағакүл Мирзоппанын диварын кино кəстэрэн кезүндən Мəсмəхəнымга бахдыгыны кɵрүб кɵз вурду:

— Кўлдəстəнин гызыды... Јахшы шејди, анасындан кери галмаз!..

Мирзоппа Ағакүлүн сɵһбəтини давам етдирмэди, кўнлəрин бир кўнүндə кəлиб Кўлдəстəнин гапысыны ачды вə өзү өзүнүн елчилијини елэди; бундан сонра Мирзоппа тез-тез онлара кəлиб-кетмəјə башлады.

Кўлдəстə үч сəбəбə кɵрə Мирзоппаја «јох» демək истəмирди: биринчиси она кɵрə ки, Кўлдəстəнин фикринчə Мəсмəхəным нə гадэр тез эрə кетсəјиди, бир о гэдэр јахшы иди, чўнки башына кəлэн башмагы олар дејилбэр, Кўлдəстə истəмирди ки, гызы кўнлэрлə евдə тək галсын, пис јола дүшмэјиндэн горхурду; икинчиси она кɵрə ки, Мирзоппа Мəсмəхəнымын атасынын ким олуб, ким олмадыгы барэдə марагланмырды вə үмумијјəтлə бу барэдə һеч бир сɵһбət салмырды; нəһајət, үчүнчү кизли бир сəбəб дə варды ки, Кўлдəстə һəмишə буну өз башындан говурду: о, иллəрдэн бəri тək јашамаға, үрəјиндэн кечəни елэмəјə о гэдэр өјрəнмишиди ки, гызы интернатдан чыхандан сонра, елə бил Кўлдəстəни јаваш-јаваш гəфəсə салырдылар, гызы илə кизлəнпач ојнамаға мəчбур олурду, дарыхырды, сыхылырды, кўнлəринин əввəlки сэрбəстлији, аздылығы һəрдэн лап бурнунун учуну кɵјнэдирди.

Тəбин ки, Мəсмəхəным бүтүн бу сəбəблəрдэн хəбəрсиз иди вə о, һеч өзү дə билмэди нечə олду ки, хортулдада-хортулдада, тэрлəјə-тэрлəјə нəлбəкидэн чај ичэн бу кɵк оглан кɵзлəриндə бирдэн-бир дəјишиди. һəмин кўн Мəсмəхəным үчүн кəшфлэр кўнү олду. Мəсмəхəным гəрнбə-гəрнбə шєјлэр кəшф етди. Мəсмəхəным кəшф етди ки, бир белə мўддət эрзиндə əслиндə бу евдə јад бир адам кими јашајыб, бу тəһнə отаглар əслиндə һəмишə онун үчүн јад олуб, сојуг олуб. Дүздүр, Мəсмəхəным анасыны чох истəјирди, амма һəмин кўн бирдэн-бир пайызли гохусу калди бурнуна, хəзанын нискили кечди үрəјиндэн вə фикирлəшди ки, бу евдə кечиртдији һəјат пайыз сəһəri кими бом-бозду. Буну лап шаир кими фикирлəшди вə бурасыны да бирдэн-бир кəшф етди ки, шаир олмаг үчүн мўтлэг шєр јазмаг вачиб дејил, əслиндə елə адамларын һамысы һарадаса, һачанса шаир олур. Əн башлычасы исə, Мəсмəхəным буну кəшф етди ки, адамын кэрək бир дунјасы олсун, адам кэрək елə јашасын ки, бир дунја бəs елэси она. Мəсмəхəным буну кəшф етди вə лап мат-мəһəттəл галды, икинчи дунјасындакы јетим гызын гара-

борава дүшмөсүнө, шаһзадәә охшайан оғланын бу гызы хилас етмәсінә күлмәји тутду.

Јетим гыза да, шаһзадә оғлан да чыхыб кетди ишинин далынча, кечәләр Мәсмәханым јухуја кетмәздән әввәл автобус узун јолдан гајытды, Мирзоппа јоргун-јорғун евә кәлди, бензина, мазута булашмыш әлдерини јујуб Мәсмәханымын онучун биширдји күфтә-бозбашдан једди; Мәсмәханымын јухусуна бензин горхусу кәлди, онун сәрли нағыл әлами көјүн једдинчи гатындан асфалтын үстүнә енди вә бу асфалтла Зуғулбадан Бақыја бир автобус кедиб-кәтмәјә башлады...

Онда һәлә мәлум дејилди ки, Мирзоппа ичәнди, лап араг шүшәсинин ичинә кирәнди. Деја һәлә мәлум дејилди ки, евләнәндән чәми икнчә әј сонра, Мирзоппа дүт дејәнчән ичиб кечәнин јарысы евдә дава салачаг, гыгырмызы көзләрини бәрәлдиб дәһшәтли сөзләр дејәчәк:

— Чамаат кедиб замминистр гызы алыр, мән дә кедиб бич алыб кәтирмишәм!..

Онда һәлә чох шеј мәлум дејилди вә бурасы да мәлум дејилди ки, аз кечәк, чох кечәк, дәрә, тәлә, дүз кечәк вә јенә јаваш-јаваш Мәсмәханымын сәрли нағыл әләми јараначат...

...Мәсмәханымын чийиндәки ганчыр елә бил Мәммәдағаным ончун ичинә јандырырды вә бу, онун үрәјини көјнәдирди; о, баша дүшүрдү ки, ән јахын адамы өләндә, ән мүсибәтли дәрә дүшәндә үрәк белә көјнәјәр; баша дүшүрдү ки, чох илләр кечәчәк, амма јенә дә һәр дән овучундакы бу алову һисс едәчәк.

Мәсмәханым һисс етди ки, бу саат ағлајачаг; әкәр о, бу саат ағла-сајды буну өмрүндә өзүнә бағышламазды; Мәммәдағаным көзләринин ичинә бахыч деди:

— Вуранда һәмишә бәдәнимә вурур ки, көрүмәсин,

Мәммәдаға һеч нә демәди.

Мәсмәханым деди:

— Әли дә ағырды јаман...

Мәммәдаға һеч нә демәди.

Мәсмәханым деди:

— Елә бил кәрпичди...

Вә гыз бу сөзләри дедикчә елә бил ки, бәдәнимә дәјән бу зәрбәләрнн һајыфыны инди Мәммәдагадан алырды; Мәсмәханым һисс етди ки, әлини һәлә дә онун чийиндә сахламыш бу көј көз оғланын үрәји бу саат јаныб-јахылыр; бирдән-бирә Мәсмәханымә елә кәлди ки, бу оғланын она јазыгы кәлир; гызын көзләри парылдады:

— Мән дә ондан кери галмырам,— деди вә үч күн бундан габаг Мирзоппанын ағырдан өкүз кими бөјүрдүјүнү јадына салыб күлүмсәди.

Мәммәдаға гызын күлүмсәјән гара көзләринә бахды вә Мәсмәханымын галын догагларындакы тәбәссум онун үрәјинин лап чыздагыны чыхартды. О, әлини јаранын үстүндән чәкиб, гызын бојунда, үзүндә кәздири, гара сачларыны сығаллады вә Мәсмәханым бүтүн варлығыла һисс етди ки, бу саат бу әлини сәһиб онунла нә истәсә едә биләр; нә истәсә едәр вә о, мане олмаз, сәсини чыхармаз, чүнки Мәсмәханым јенә дә өз сәрли нағыл әләминдәјди.

Мәммәдагакилин мөһәлләсиндә јазылмамыш бир ганун варды; таныш-билишин арвадына тамаһ салмаг олмазды; әкәр биријлә отуруб бир тикә чөрөк јемисәнсә, олул арвады сәнин бачынды. Мәммәдаға һеч вахт бу гануну позмазды; мәсәлә төкчә бурасында дејилди ки, бу гануну позмаг олмазды, мәсәлә бурасында иди ки, бу јазылмамыш ганун Мәммәдагакилин дамарында ахырды, ганына гатышмышды.

Зуғулбанын дәниз сәһилиндәки һәмин гәрибә јәј кечәси Мәммәдағаным тамам јадыннан чыхмышды ки, дүңјада Мирзоппа адында бир адам вар вә бу көмәксиз Мәсмәханым, дәнизлә данышан бу гыз һәмин

Мирзоппанын арвадыды. О, әлини гызын гара сачларындан чәкиб динмаз дајанмышды вә һеч чүрә ағына сығындыра билмирди ки, Мәсмәханым һәнинки Мирзоппанын, үмумијәтлә, киминсә арвадыды. О, фикрләширди ки, индәә агламагдан өзүнү күчлә сахлајан бу гызын чийиндәки ганчыр дүңјанын ән әлбәт ишиди, индијәнчән дүңјада раст кәлдији ән бөјүк инсафсызлыгыды вә Мирзоппанын кишиликдә һеч бир ады јохду.

— Нарда ишләјир Мирзоппа?

— Габаг Бақыја автобус сүрүрдү, сонра ичмәјинә көрә чыхартдылар. Инди билет сатанды. Елә һәмин автобусда...

— Дуду сағды?

— Дуду? Сән таныјырдын ону?— Мәсмәханым әјилиб сәндәлләри ајағына кәлди. — Чохдан өлүб... Мән һеч көрмәмишәм ону. Дејирләр чох көзәл оғланымыш, чох ағыллыјмыш, тәрбијәлијмиш...— Мәсмәханым бир мүддәт сусуб сонра деди:— Дејирләр о өләндән сонра Мирзоппа ичмәјә башлајыб...

Мәсмәханым «дејирләр» дејирди, амма бу бәрәдә Мирзоппадан башга һеч ким она һеч нә демәмишди. Мәсмәханым Мирзоппанын сөзләринә инанмырды, амма онун Дуду һагында данышдыларына инанмышды; инанмышды Дудунун көзәллијинә, ағына, камалына. Мирзоппа ичмиш вахтларында тез-тез Дудуну јадына салырды вә јана-јана елә үрәкдән данышырды ки, чаван өлүмшү бу оғланын чох бөјүк габилитәтинә Мәсмәханым шүбһә етмирди. Мирзоппа һәмишәки кими спирт ији верә-верә чарпајыда отуруб чорабларыны чыхарырды, ајаг бармагларыны гашыја-гашыја дејирди:

— Дуду сағ олсајды инди мән бу күнә галардым? Инди мәни шоферликдән чыхарыб арвад кими автобусда билет сатан гојардылар ки, нә вар, нә вар, дәрә әлиндән ички ичир? Күл балајды, күл!.. Бирчә дәнә иди, аллаһ ону бизә чох көрдү!..

Һәр дәфә дә Мирзоппа Дудуну јадына саландан сонра көврәлиб ағлајырды. Мирзоппанын бу ағламаглары ички ағламагларындан дејилди, Мәсмәханым буну о саат һисс едирди; Дуду јадына дүшәндә Мирзоппанын көзләринә доғрудан да бир дәрә көлкәси чөкүрдү вә белә аиларда Мәсмәханымә мәлум олурду ки, Мирзоппа да адамды, Мирзоппанын да синәсиндә үрәк вар; Мәсмәханым фикрләширди ки, ағыллы, көзәл оғланларын беләчә чаван өлүб кетмәји, Дудунун агитәти дүңјанын ән бөјүк мүсибәтиди; Мәсмәханымын өзүнүн дә көзләри доғурду. Мирзоппа дејирди ки, вахты илә Бақыдан гызларын әлиндән көчүб Зуғулбаја кәлибләр. Гызлар Дудуја көрә онлара динчлик вермириш, она мәктублар јазырмышлар, онун далынча дүшүрүшләр вә күнләрин бир күнүндә мөһәлләлариндә он јелди јашыы бир дүңја көзәли Дудунун дәрдиндән диванә олуб өзүнү өлдүрүбүш; онлар Зуғулбаја көчәндән сонра, башга бир дүңја көзәли—он сәккиз јашында гыз үзүнү кислота илә јандырыбмыш ки, Дудудан башга бир оғлана гисмәт олмасын.

Мирзоппа дејирди:

— Алим иди, алим! Күндә үч дәнә галын китаб охумасајды јатмазды! Инистутлар дава еләјирди онун үстүндә ки, һансында охусун. Галсајды әкәр инди замминстиријиди Дуду! Онда биләрдиләр ки, Мирзоппа кямди!

Мәсмәханым бүтүн буларла инанмышды вә бурасына да инанмышды ки, әкәр Дуду сағ олсајды, бәлкә Мирзоппа да белә Мирзоппа олмазды.

— Таныјырдын, һә, Дудуну?— Мәсмәханым бир дә сорушду.— Онун үстүндә бир гыз өзүнү өлдүрүб, сизин мөһәлләдән иди?

Әлбәттә, Мәммәдаға яхшы билирди ки, Дуду кимиләр чох яшамыр, амма онун өлдүүнү ешидәндә бирдән-бирә Дудунун сифәти көзләринин габагына кәлди, һеч нә ифадә етмәјән бахышларыны көрдү вә үрәјиндән бир ағры кечди; Мәммәдаға бурасыны да баша дүшдү ки, Мирзәоппа Дудуну сидги-үрәкдән истәјирмиш вә инди ола билсин ки, Мирзәоппа өзү дә Мәммәханымга дедикләринә инанырды.

— Јазыг Дуду...—Буну Мәммәдаға деди.

— Әһ, һамымыз өлүб кедәчәјик дә...—Буну да гәрибә бир биканәликлә Мәммәханым деди.

Мәммәдаға тәәччүблә гыза бахды:

— Бәс сәни улдузун дејирди ки, Мәммәханым һеч вахт өлмәјәчәк?..

— Улдузун әлиндә олсајды, өлмәздим һеч вахт.—Мәммәханым буну деди вә башыны галдырыб өз улдузуна бахды.—Һеч кими дә гојмаздым ки, өлсүн...

Мәммәдаға:

— Билирәм,—деди,—Гојмаздын.

— Һардан билирсән?

— Билирәм дә.

— Ахы, сән нәдән белә билирсән? Бәлкә һеч белә дөјүл...

— Билирәм ки, сән белә гызсан.

— Алнымда јазылыб?

— Һә.

— Сән өлмәкдән горхурсан? Мән горхурам јаман!..

— Белә шејләр барәдә фикирләшмәсән јүз ил јашајарсан.

— Нә олсун? Сонра јенә өлмәјәјәм дә...—Мәммәханым күлдү.—Јадыма бир дәнә әнтигә әһвалат дүшдү, данышым сәнә?

— Даныш.

Бу әһвалаты Мәммәханымга Бикәбачы данышмышды. Онда Мәммәханым интәрнат мәктәбдән евләринә тәзәчә көчмүшдү. Бикәбачы онларда гапы бир гоншу иди, әри муһарибәдә өлмүшдү, ики гызы вар иди, икиси дә әрдә иди, Бикәбачы ики отаглы мәзилиндә тәк јашајырды. Бикәбачынын Күлдәстәдән хошу кәлмирди, амма буну Мәммәханымдан кизләдирди. (Күлдәстәнин дә Бикәбачыдан хошу кәлмирди, дејирди: «—Әһ, гадам онун үрәјинә! Форс еләмәјинә бир бах! Нәји артыгды мәндән? Падумајиш, гызлары јакшы јерә кедибләр!.. Һәлә билмәк өлмәз ки, о јакшы әр бунун гызындан хәлвәти нә елијир!»). Күлдәстә белә дејирди, амма үрәјиндә өзү дә јакшы билирди ки, Бикәбачы ондан артыг адамды). Күлдәстә сәфәрдә оlanda Бикәбачы һәрдән Мәммәханымнын јанына кәлирди, һәрдән Мәммәханымны өз евинә чағырырды, бир јердә дүшбәрә бүкүб биширдиләр, бир јердә отуруб јејирдиләр. Бикәбачы да елә һеј сөһбәт едирди. Бу әһвалаты да бир гыш ахшамы икиликдә отуруб лото ојнајанда данышмышды.

Јүз јашында бир киши варды. Бир күн һәмни киши мөшәдән бир шәлә одун кәтирди евә. Шәлә ағры иди, аз галырды гочанын белини сындырсын. Шәлә она о гәдәр әзаб-әзијјәт верди, белини о гәдәр илчиди ки, гоча одуну белиндән јерә атыб Әзрәјылы чағырмаг истәди; онсуз да јүз ил өмүр сүрмүшдү бу дүнјада, бәсди даһа, гој Әзрәјыл кәлиб чаныны алыгн.

— Әзрәјыл! Ај Әзрәјыл!

Бирдән доғрудан да Әзрәјыл гочанын габагында пәјда олуб сорушду:

— Нәдир, киши, нә истәјирсән?

Јүз јашлы ихтијар Әзрәјылы көрән кими, о саат өлүмдән горхуб деди:

— Сәни чағырдым ки, кәлиб көмәк еләјәсән, бу шәләни далыма алым...

...Мәммәханым дәнизин лап кәнары илә аддымлаја-аддымлаја:

— Көрүрсән дә, јүз јашлы кишини,—деди,—о саат горхду өлмәкдән. Беләди дә, чан ширин шејди...

— Елади.—Мәммәдағанын Мәммәханымнын чохбилмишлијинә күлмәји тутду.

Мәммәханым јенә башыны галдырыб ишыгы күчлә сезилән улдузуна бахды, сонра үзүнү Мәммәдағаја чевириб сорушду:

— Сәни арзуларың чохду?

— Нә билим?...—Мәммәдаға јенә күлүмсәди.

Мәммәханым исә бу саат ән чидди һесаб мүәллимәсинә охшајырды.

— Нечә нә билим? Өз арзуларыңны билмирсән?

— Нә чүр арзулары?

— Арзунун нә чүрү јохду ки... Арзу елә арзуду дә! Өјәр сән истәјирсәнә ки, кечәнин бир әләми јағыш јағыб пәнчәрәнин шүшәләрини таггылдатын, бу да арзуду. Өјәр истәјирсән ки, дүнјада һеч ким һеч кимә бир пслик еләмәсин, бу да арзуду. Арзу арзуду, бөјүјү-кичији јохду!.. Бах, сән инди нә арзу едирсән?

— Мән?

— Һә, сән. Бах, бу саат сән нә истәјирсән?

— Бу саат мән јемәк истәјирәм.

— Нә истәјирсән?

— Јемәк.

— А-а-а!...—Мәммәханым әввәлчә ај ишығында бу көј көзләрә бахды, сонра бәркдән күлдү.—Ачмысан?

— Өлүрәм ачындан...—Мәммәдағаја елә кәлди ки, Мәммәханымнын бу күлүшү јаз јағышы кими, һәр тәрәфә бир тәмизлик, бир сәрилик кәтирди; елә бил гапгара булуд бирдән-бирә бошалды вә бирчә дәнгәнин ичиндә Зуғулбанын бу гумлу саһилини, дәнизни, Абшеронун ајлы-улдузлу көјүнү бағышладылар. Мәммәдағаја—о, өзү дә бу ишә лап мәтәһәттал галды; она елә кәлди ки, дама чыхыб чәрләнәк учуртдугу вахтлара гајыдыб бирдән-бирә, үрәји гајгысызды вә бүтүн јер үзүндә инди тәкчә бу ајлы-улдузлу Абшерон көјүдү, дәнизди, Зуғулбанын бу гумлу саһилиди, бир дә онлар икисиди, бүтүн јер үзүндә икичә нәфәр адам вар, биринин ады Мәммәдағады, о биринин дә ады Мәммәханымды.

— А-а-а... Мән дә ачмышам е!..

Сәһәр бура кәләндә Мәммәдаға јолда Билкәһдән тәндир чөрәји алымышды. Билкәһни чөрәји јакшы чөрәк олурду. Әлбәттә, чөрәјин писи јох иди вә Мәммәдаға белә фикирләширди ки, чөрәјә пис демәк, ону бөјәнмәмәк күнаһдыр. Чөрәк бәрәкәтдир вә бу бәрәкәти дадлы биширәндә адам дә чөрәји чөрәјә лајиг ләззәтлә јејир. Инди фургонда һәмни чөрәкдән бир аз галмышды, бир аз үзүм варды, бир аз да пендир. Мәммәдаға јолда һеч вахт колбаса, сосиска, консерв јемирди, онунки јағ иди, пендир иди, көјәрти, тәрәвәз, мејвә иди—бунлар саламат шејләрди. Милиционер Сәфәркилин дағларында һәр аддым башы бир булақ варды, Абшерон јолларында исә һәр аддымбашы бир кабабхана варды вә һәрдән кефинә дүшәндә Мәммәдаға машыны бир кабабхананын јанында сахлајырды. әл-үзүнү јакшыча јујуб јаз вахты ачыгылда, пајыз, гыш вахты пәнчәрә габагында отурурду, јакшы тәндир чөрәји илә ики-үч шиш габырга кабабы јејирди. Кабабханада ишләјәнләр ону таныјырды, тәзә эт олмајанда мәсләһәт көрмүрдүләр ки, отурсун, бир дә буну јакшыча билирдиләр ки, Мәммәдаға һеч бир стәкан пивә дә ичән дејил, «Баржом» олса—башга мәсәлә; Мәммәдаға руд архасында ички ичмирди, башга вахтлар исә бахырды јеринә вә әһвалына. Ми-

сал үчүн, базар күнлөрү Сары Һамамдан чыккандан соңра мөһөллөһүн жүхары башында Әсәдулланын пивә көшкүнүн габагында дажаныб но-худла бир-ики кружка пивә ичмөһин ләззәти вар иди. (Амма бунун бир иши дә варды ки, Сәкинә хала нараһат олурду: «—Исти јердән чыхыб сојуг шеј ичмәзләр,* ај бала, анкина олуб башымыза иш атарсан дә...».) Мәмәдага: «—Горхма, мәмә, һеч нә олмаз»—дејирди вә кәлән дәфә Сары Һамамдан чыккандан Әсәдулланын «гвардејски» пивә кружкасынч Сәкинә халанын пүррәнк чајы әвәз едирди.)

...Мәмәдага деди:

— Үзүмлә, пендирлә, чөрәклә нечәсән?

Мәмәханым деди:

— Үзүмлә, пендирлә, чөрәклә арам сазды!—Соңра ај ишыгында алүминниум өртүјү күмүш кими агаран фургона бахды; фургон узагдан бүтүн дүнјада тәк-тәһһа агарырды, амма бу тәнһалыгда бу саат бир иштиганлыгы варды, бир доғмалыг, әзизлик варды; Мәмәханым баша дүшүрдү ки, кечә жарыдан кечир, евинә чыхыб кетмәлиди, еви-ешији вар. әри вар вә кечәһин жарысы бурада һеч бир иши жохду—бүтүн бу-лары баша дүшүрдү, амма бу саат бүтүн буларын һеч биринин мәнасы жох иди, чүнки бу саат јер үзүндә икичә адам вар иди, булардан биринин ады Мәмәханым иди, о биринин ады Мәмәдага иди вә бу Мәмәдаганын јекә, исти әлләри вар иди, көј кәзләри вар иди.

Ајдын мәсәләдир ки, Мәмәханымла Мәмәдага бир-биринин нә фикирләшдикләриндән хәбәрсиз идиләр, амма ән марәғлысы да елә бу иди ки, һәмни гәрибә јәј кечәси онлар икиси дә тез-тез ејни шеј барәдә фикирләширди.

Мәмәдага илә Мәмәханым фургонун ичинә кирәндә ики јүзлүк електрик лампасы кәзләрини гамашдырды вә Мәмәханымла елә кәлли ки, дивардан асылмыш бу тахта довшан, бу тахта түлкү, ајы, шир вә намәлум һејван әмәлли-башлы күлүрләр. Нәјә күлүрдү онлар? Мәмәханымла күлүрдү? Мәмәдагаја күлүрдү? Бу кечәә күлүрдү? Балка бирдән-бирә белчә јаман ачмағларына күлүрдү вә дејирди ки, Мәмәханым, Мәмәдага, көрүрсүз дә, сиз јерин ушағларысыз, ади бәндәләр кими ачырсыз, әһмәт чәккин көјүн једлинчи гатындан дүшүн ашағы.

Мәмәдага тирин мөһәччәриндән атылыб күнчә үстүнә «Араз» радиогәбуледициси гојдуғу балача долабын гапысыны ачды вә гәзетә бүкүлүмүш чөрәји, пендири, үзүмү чыхартды.

Мәмәханым балача долабын габагында әјилмиш Мәмәдагаја баха-баха фикирләшди ки, бу кечәни сәһәрә кими отуруб хәмир јаяр, бу оғлан үчүн дүшбәрә-гутаб биширәр вә бу оғлан онун дүшбәрә-гутабыны ләззәтлә јејәндә өзүнү дүнјанын бәхтәвәри биләр; чоҳдан иди, лап чоҳдан иди ки, Мәмәханым киминчүнсә нәсә биширмәк арзуламырды, чоҳдан иди һеч өзүјүчүн дә фәргә жох иди нә јејир, амма һәрдән кечәләр јухуја кетмәздән әввәл онун сәһрли нағыл аләминдә Мәмәханым адында тамам башга бир гыз киминчүнсә гәссаб Мирзәннн тәзә кәсдији әмлик гузу әтиндән шабалытлы, албухаралы говурма пиләв биширди, дөвә әтиндән нарлы гутаб тызардырды, күнчүт һалвасы чалырды...

Мәмәдага әлиндәкиләри мөһәччәрин үстүнә гојду, үзү гурама дөшәкчәли тахта кәтили мөһәччәрдән о тәрәфә кечириб:

— Отур,—деди.—Касыбын оланы... Бир мисал да вар...

— Һансы?

— Варын верән утанмаз.

— Һә. Бир мисал да вар.

— Һансы?

— Вахтсыз гонаг өз кисәсиндән јејәр.

— Сән гонагсан? — Мәмәдага лап сидги-үрәклән тәәччүбләнди; доғрудан да бәјәм Мәмәханым бу фургонда гонаг иди?

Мәмәдага гәзети ачыб сәлиғә илә мөһәччәрин үстүнә сәрди, үзүмү, пендири јербәјер етди, чөрәји ортадан бөлмәк истәди вә мәлум олду ки, назик тәндир чөрәји бүтүн күнү долабда галыб гурујуб.

— Чөрәк гурујуб јаман...

— Ејби жох.

— Истәјирсән-гыздыраг?

— Һә, гыздыраг.—Мәмәханымын гара кәзләри о саат ишылдады.—Гој ији кәлсин чөрәјин!..

Мәмәдага габағлар јола чыккандә өзүлә балача електрик плитәси көтүрүрдү, аккумулятордан фургонун ичинә електрик хәтти чәкмишиди, һәрдән өзүнә чај дәмләјирди, гајнаг биширди, амма соңра-лар даһа бу плитәни өзү илә көтүрмәди, чүнки онун фикринчә тир мөтбәх дејилди вә кәрәк тирдән плитә ији, јағ ији, чај ији кәлмәјәди; дүздүр, јахшы дәмләнмиш чајын ији һәрдән ләззәт едирди, хүсусән Абшерон кәндләриндә кечиртдији кимсәсиз кечәләр бу ијдә елә бил бир инсан гајғысы, бир мөһрибанлыг варды, амма нә етмәк оларды, тир ев дејилди, тир тир иди.

— Сән дајан бурда, бу саат чөлдә балача бир очаг дүзәлдим, чөрәји гыздырым, кәтирим.

— Һә, гала очағы! Гој һәм чөрәк ији кәлсин, һәм дә очаг ији кәлсин! Мән дә бахачағам, бирдә нијә дајаным?..

— Јахшы, бурда дајанма.—Мәмәдага күлдү.

— Очаг чағылдаја-чағылдаја јаначағ, сәс салачағ гумлуға... Биз дә бахачағы өзүмүзчүн... Ишығы дүшәчәк һәр јана, бизим дә көлкә-миз дүшәчәк онун ишыгында... Дәнизә дә дүшәчәк ишығы... Дәнизин сујунда бир парча гыгырмызы од јаначағ...—Соңра Мәмәханым бирдән-бирә ачыг-ашикар бикәфләди.—Амма очағы сөндүрмәк пис олур јаман... Көзүн ки, үстүнә су төкүрсән, күләк апарыб пажар еләмәсин, адамын үрәји биртәһәр олур...

— Һә, ону дүз дејирсән.—Мәмәдага да лап әввәлдән, о вахтдан ки, ушағ идиләр вә бәјрам ахшамлары мөһәлләдә Дар даланын габагында очаг галајыб үстүндән атылардылар, бу фикирдә иди ки, дүнјада очагдан јахшы шеј жохду, амма бу шәртлә ки, соңра онун үстүнә су төкүб чызылдада-чызылдада сөндүрмәјәсән.

Вә һәмни гәрибә јәј кечәси Мәмәханымын кәзләри јенә дә бирдән-бирә ишылдады:

— Јанаргајаны таныјырсан сән?

— Јанаргајаны? Јох...

— Һеч ешитмәмисән?

— Јох.

— Онда кетдик!—Мәмәханым бир көз гырпымында мөһәччәрин үстүндәки үзүмү, пендири, чөрәји тәләсик гәзетә бүкдү.

— Һара кедирик?

Мәмәханым гәзет бағламасыны толтуғуна вуруб:

— Кәл дәлымча!—деди.

Мәмәдага баша дүшдү ки, бирчә дөгигәнин ичиндә күләји дајандыран бу гыз, бу дәфә дә ону ади јерә апармыр, чүнки бу өзү дә мәлум мәсәлә иди ки, бу гыз да ади адам дејилди, нечә ки, бу кечә ади кечә дејилди вә үмумијәтлә һәмни кечә дүнјанын бүтүн ишләри ади ишләр дејилди; Мәмәдага мөһәччәрин үстүндән ашыб фургонун гапысында чыхан Мәмәханымын ардынча кетди; бирдән гыз гапынын ағзында дајаныб керн чеврилди вә тахта довшана бахыб деди:

— Ону вурмағ дүзкүн дејил.

— Није?—Маммедага да тахта довшана бахды.
— О чүр гәшәнк довшанды, адам баханда күлмәји тутур... Ону није күлләјинән вурасан ки, көрәк?..
Маммедага бир тахта довшана бахды, бир дә Мәсмәханым бахды:
— О өлмүр ки, күллә дәјәндә. Әкизди онлар, күлләни јахшы атаң-да о бириси дә о саат бөјрүндән чыхыр.

— Јох а?—Мәсмәханым да бу дәфә күлә-күлә бир Маммедагаја бахды, бир дә тахта довшана.
— Истәјирсан ат өзүн, бах.
— Мән! А-а-а... Мән һеч күллә атмамышам ахы өмрүмдә...
— Атмамысан, инди атарсан. Кәл бура.

Мәсмәханым әлиндәки бағламаны тахта кәтилини үстүнә гојду. Маммедага түфәнкләрин һамысына бир көзлә бахырды, тәзәли-көһнәли һамысы чағбага иди вә о, мөһәчәрин габағындакы балача дәрәкүчү мизин үстүнә јығдыгы түфәнкләрдән бирини көтүрүб гарыды, галды, сачаглы дәмир күлләни лүләјә кеширтди:

— Бах, о гырмызы нөгтәни көрүрсән, дүз ону нишан ал.
— Мән ахы нишан ала билмирәм...
— Бу саат елә јахшыча атачагсан ки...

Мәсмәханым түфәнки көтүрдү, көзүнүн бирини гыјыб тахта довшана бахды вә тахта довшан онун көзүнүн габағында о тәрәф-бу тәрәфә гачмаға башлады.

— Нишан ала билмирәм е, мән...

Маммедага сол әли илә түфәнкин гуңдағындан јапышыб сағ әлини гызын чийиндән ашырды, бармағыны онун бармағынын үстүндән тәтикдә сахлады, үзүнү Мәсмәханымнын сачларына јапышдырыб нишан алды. Мәсмәханымнын гара сачларындан гәрибә бир әтир кәлирди вә Маммедага голлары илә, синәси илә гызын күрәкләрини, чийини, бөјнүнү һисс елди; бу һиссә бир доғмалыг, мөһрибанлыг варды вә Маммедага өз голлары илә, синәсилә, үзү илә гызын чылпаг голларыны, чийини, бүтүн бәдәнини өртмәк истәди, бүрүмәк истәди, елә бил Мәсмәханымны кимдәнсә, нәдәнсә горумаг лазым иди вә елә бил Маммедага инди бу гәдәр көмәксиз, бу гәдәр зирәксиз көрүнән бу бәдән дәјә биләчәк зарбаләри өз үзәринә көтүрмәк истәјирди, чүнки бу саат она елә кәлирди ки, күчлү голлары арасындакы бу бәдән, бу вүчүд ушаг бәдәни, ушаг вүчүдү; онун сағ биләји гызын дөшүнә тохунду, Маммедага бу дөшүн јумрулуғуну, бәрклијини һисс етди вә Мәсмәханымнын бармагы илә түфәнкин тәтијини чәкди.

Тахта довшанын бир ајагы үстә сағ тәрәфә әјилмәјилә, архадан чыхан икинчи довшанын да бир ајагы үстә сол тәрәфә әјилмәјилә, Мәсмәханымнын севинчәк олуб — ура-а!—гышгырмагы бир олду вә гыз үзүнү чевириб алдан јухары бу көј көзләрә бахды; о, бу көзләри, бу сифәти биринчи дәфә иди бу гәдәр јахындан көрүрдү; оғланын нәфәси онун сифәтини истиләтди вә гыз бирдән-бирә бу оғланын үзүндән өлмәк истәди; истәди вә өндү—Мәсмәханым белә Мәсмәханым иди...

...Бикәбачы евдә тәк галыб дарыхмамагдан өтүр һәрдән отағынын бирини кирајә верирди. Кирајәнин чох вахт Зугулбаја ишләмәјә кәлмиш чаван гызлардан олурду, бир-ики ај кирајәдә галырды, сонра ја гачыб Бақыја кедирди, ја да һөкумәтдән тәзә ев алырды. Мәсмәханым доғтузунчу синифдә охујанда Күлзар адында чаван бир гыз Бикәбачынын евиндә галырды. Күлзар Бақыда китабханачылыг техникуму-ну гуртармышды вә тәјинатыны Зугулбанын китабханасына алмышды.

Бир күн кечә јарысы Мәсмәханым мәтбәхдә габлары јујуб силирди. Чамаат чохдан јатмышды, тәкчә Мәсмәханымкилин пәнчәрәси јатырды. Һәмни күн Мәсмәханым ики серијалы әрәб филминә бахыб елә

кәлмишди. Филм Мәсмәханымна о гәдәр тә'сир етмишди ки, елә габлардан сонра да бир һејли өзүнә кәлә билмирди. Филм Әһмәд адлы пәнчәрәсинин һәјатындан иди. Әһмәднә Һәбибә адлы көзәл бир севинчәси варды. Онларын тоју олмалы иди. Бүтүн гонаглар чағрылмышды. Лакин Маһмуд адлы бир һәким дә Һәбибәни истәјирди вә о, тоју өтүр хәлвәтчә Әһмәднә тәјјәрәсинин чинәзларыны хараб еләмишди. Әһмәднә тәјјәрәси гәзәја уграјыр вә онун үзүнүн бир тәрәфи јаныр. Әһмәд хәстәханаја дүшүр, амма Һәбибәјә хәбар вермир. О, бу чүр ејәр сифәтлә Һәбибәни көзүнә көрүмәк истәмир. Һәбибә елә билди ки, Әһмәд вәфәсыз чыхыб, ону атыб кедиб. Доктор Маһмуд Һәбибәни тәдәвви зорламаг истәјир. Һәбибә гачыб күчәләрә дүшүр, аз галыр инди олсун. Оғрулар, гумарбазлар ону ичириб истифадә етмәк истәјирләр. Бирдән Һәбибә ајылыр. О, Әһмәднә башына кәлән гәзәвү-гәрипни тәфсилатыны өјрәнир вә узат бир курутда һамыдан кизләнән Әһмәди тапыр. Онлар узун һәсрәтдән сонра бир-бирини гучаглајыб гуртлар. Доктор Маһмуд өз әмәлиндән пешиман олуб ачы-ачы көз јашлары төкүр. Сонра о, Әһмәднә үзүнү сағалдыр вә Әһмәд јенә дә әвәли ки ми јарашыглы олур. Әһмәд илә Һәбибә тәзәдән тој елиб хошхәт олурлар. Филм ахырында доктор Маһмуд севинчдән көз јашлары ахыдыр.

Мәсмәханым бошгаблары јујуб силә-силә Әһмәд илә Һәбибә барәсә фикирләширди вә көзләри долурду; о, фикирләширди ки, дунјадакы евакилеләрин һамысы кәрәк бир-бирини Әһмәд илә Һәбибә ки ми истәни, онда доктор Маһмудлар да һәмишә өз әмәлләриндән пешиман парлар. Бирдән Мәсмәханымна елә кәлди ки, бајырдан нә исә гәрибә сәләр кәлир. Пәнчәрәдән ашагы бојлананда бир оғланла бир гызын блокун гапысына сөјкәниб бир-бирини өлдүјүнү көрдү вә Күлзары о саат таныды.

Мәсмәханым бүтүн өмрүндә биринчи дәфә иди ки, доғрудан доғруја бир-бирини өпән, бир-бирини гучаглајан оғланла гыз көрүрдү.

Бундан сонра Күлзар илә һәмни оғлан һәр күн кечә блокун гапысына сөјкәниб өпүшүрдү вә һәр кечә дә Мәсмәханым мәтбәх пәнчәрәсинин габағында кизләниб онлары көзләјирди. Мәсмәханым бу оғланы танымырды, о да јәгин кәлмә иди. Бу оғланын лап үрәкдән кәлән јумшаг сәси варды, Мәсмәханым онун нә дедијини ешитмирди, тәкчә буну өрүрдү ки, бу оғлан өз үрәк сөзләрини аһәстә-аһәстә Күлзарә дејир вә сонра да өпүшүрләр. Күлзар оғланы биринчи өпүрдү, һеч көзләмирди оғлан сөзләрини дејиб гуртарсын, сөзләрини агзында јарымчәк гуртуду. Сонра да Күлзар ахырынчы дәфә оғланы бағрына басыб бәркәрәк өпүрдү, пилләкәнләрлә јухары галхырды. Оғлан бир мүддәт һәјәтләјаныб Бикәбачынын пәнчәрәсинә бахырды, сонра чыхыб кедирди.

Мәсмәханым һәр кечә оғрун-оғрун онлара бахырды вә јухуја кетәдән әввәл онун өзүнә дә бир оғлан бу чүр үрәкдән кәлән јумшаг сәслә чүрбәчүр сөзләр дејирди. Мәсмәханым бу сөзләрин мәһнасына аша дүшүмүрдү, амма бу сөзләр јағ олуб, јухуја кетмәздән әввәл онун әзиннә јайылырды.

Бир кечә Мәсмәханым мәтбәх пәнчәрәсинин габағында чох көзләрдә, амма Күлзарла һәмни оғлан кәлиб блокун гапысына сөјкәнмәди; биринчи кечә Мәсмәханым тәкчә һәмни оғланы көрдү, һәјәтин јухары ашында тәк-тәһна дајаныб Бикәбачынын пәнчәрәсинә бахырды; үчүнчү кечә оғлан да даһа кәлмәди; дөрдүнчү кечә дә блокун агзы бом-баш галды вә Мәсмәханым елә билди ки, кечәләр бу блокун агзы даһа ашында бом-бош олачак, амма бешинчи кечә јенә дә бајырда таныш сәсләр ешитди вә кизлинчә мәтбәхин пәнчәрәсиндән бојланыб ашагы бахды, гаранлыгдә Күлзары о саат таныды вә бурасыны да о саат ба-

ша дүшдү ки. Күлзарын бу дөфө гучаглашыб өпүшдүү оглан баш бир огланды.

Күлзар бу огланы да биринчи оглан кими өпүрдү вә һеч өзү билмәди һечә олду ки, бирдән-бирә Мәсмәханымнн үрәји кәврәдә башыны пәнчәрәдән чәкиб чарпаысынын һанына кәлди, отуруб кәдрини дөшәмәжә дикди, дүндәдакы вәфасызлыг ону һандырыб-јахды, бу заман ики даһла кәз һашы онун аһагларынын һанына дүшдү; Мәсмәханым бир дә һеч вахт пәнчәрәнин габагында даһаныб Күлзарынн луну кәзләмәди.

Күн кечди, ај доланды, бир гыз бир огланынды дејибләр, иш бә кетирди ки, Мәсмәханымнн да бахтына Мирзоппа чыхды, һенә илдә кечди, амма Мәсмәханым ахырынчы дөфә Мирзоппаны һә вахт дүјүнү һадына кәтирә билмирди вә она елә кәлирди ки, һеч өмрүнн өпмәјиб Мирзоппаны; Мирзоппанын да ахырынчы дөфә ону һә вә өпдүјү Мәсмәханымнн һадына кәлмирди. Мирзоппа арагдан зәиф һәм миш кишилијини өрт-басдыр еләмәк үчүн:

— Гысырһан! Доғуб-төрәмәзһән!—дејирди вә куја буна кәрә һә тәләрлә Мәсмәханымна һакын дүшүрдү. Һәрдән бир спирт ији вә һәр вәрә кечәләр Мәсмәханымна һамарлајырды, амма бу вахт һә өпмәк һә сәләси олурду, һә дә әзизләмәк.

Мәсмәханымнн ушағы олмурду вә бир дөфә о, һамынын тәрһиф һадыни һәким Месропһанын һанына кетди. Месропһан она бахыб жоһланды вә деди ки, кәрәк әринизи дә мујайнә едәк. Ахшам Мәсмәханымнн Мирзоппаја деди:

— Сабаһ кет Месропһанын һанына.

Мирзоппа әввәләк елә баша дүшдү ки, Месропһан һенә һәм ишләјән киминсә фамилидир вә һенә дә ону милис идарәсинә чағырылар; арагдан гыпгырмызы гызармыш кәзләрини бәрәддиб сорушду:

— Месропһан һансыды?

— Дохтур Месропһан дә, танымырһән?

— Дохтурун һанында һә өлүмүм вәр мәннм?

— Кет һанына, бахсын сәнә, көрсүн һијә ушағым олмур дәл..

Мирзоппа гулаглаһына инанмады:

— Һә?! Кедиб Месропһанын габагында сојуначағам ки, һә вәрә мәнә бах?! Һә? Өз ајыбыны мәннм үстүмә төкүрсән?

Вә һәмнн күн евләриндә һенә дә һијамәт голду. Гөншулар да онларын белә ишләринә өјрәнмишдиләр..

...Мәсмәханым бағламанн кәтилин үстүндән кәтүрүб фургонда чыхды:

— Кетдик.

Мәммәдаға һәлә дә Мәсмәханымнн сәрнн вә гуру, галын додаглаһыны өз чәнәсиндә һисс едә-едә гызын ардынча фургондан чыхды.

Мәсмәханым әлини гадырыб гајалығы кәстәрди:

— Оде, о тәрәфә келәчәјик,—деди.—Гајалығын лап ашағы баша һа.

Һәмнн гәрибә јәј кечәси Мәсмәханым Мәммәдағаны Зуғулба гајаларынын үстүнә чыхартды вә бурадакы һәр чухуру, һәр жарығы танырмыш кими, бир дөфә дә сүрүшмәдән, бүдрәмәдән тез-тез аддымлаһа маға башлады; Мәсмәханым тәләсирди, елә бид ки, сәһәрнн ачылаһағыннан горхурду.

Абшеронда елә бир асфалт јол јох иди ки, Мәммәдаға ону танырмыш, амма бир белә илләр әрзиндә биринчи дөфә иди ки, гајалары үстү йә бу чүр кедирди; о, һара кетдикләрини билмирди вә өзү күчлә сахлајырды ки, быг јери тәрләмәннн јенијетмәк кими, әлини чәнәсинә апарыб Мәсмәханымнн сәрнн вә гуру, галын додаглаһынын һанына охшамасын.

Мәсмәханым архаја чеврилиб күлүмсәди вә:

— Аз галыб,—деди.—Дарыхма.

Гајаларын чала-чухуруна су долмушду, үстүнү дә чох јердә мамыр сымшды; чухурлара долмуш су илги иди.

Мәсмәханым һенә архаја чеврилиб:

— Сүрүшкәндир а, јаваш ол...

— Горхма...

Соһра гајалыгдан гумлуға дүшүб дәннздән кәјли араландылар.

Ураллар таһам чылағ иди, бүтүн әтраф ај ишығында бөм-бөз боза-кәлди, һә бир ағач, һә бир кол варды. Онлар балача бир көлүн һанынн кәчдиләр, о гәрибә јәј кечәси Абшерон көјүнүн ајы, бүтүн улдузлар һәмнн кичик көлүн үзүндә иди.

Мәсмәханым көлүн һанында даһаныб бу јерләрин көһнә бәләдчиси кими деди:

— Дузлу көлдү бу.

— Ады Дузлу көлдү?

— Һә. Мүһарибә вахты кәлиб бурадан дуз апарырмышлар. Дејир-дејир јахшы дузу олур буранын.

Елә бил бура бу саат ај ишығында күмүш кими ағаран фургондан кәлди үч-дөрд километр аралы јох, дүнианы таһам башга бир јериди бу јерләрин бирчә биличиси вардыса да Мәсмәханым иди; бирдән-бирә һенә дә Бақы, мәнһәлләләри Мәммәдағаја чох узағ кәлди вә иди о һеч чүрә ағлына сығышыдыра билмирди ки, бир нечә саат кечәчәк, һәр шеј һенә әввәлки адилјиһә гајыдачағ, елдә отуруб аһасынын чајыны ичәчәк, Дар даланын габагына чыхыб мәнһәлләләри чаванлары илә сәһбәт едәчәк вә бүтүн бу јерләр аһчағ хатирә олуб алачағ—бүтүн бу јерләр вә бу јерләрдә она бәләдчилик едән Мәсмәханым.

— Гурбағалара гулағ асырһән?—Буну Мәсмәханым сорушду.

Бурада дәннзин сәси узағ бир уғулту кими кәлирди; бурада гурбағалар гурулдајырды вә гурбағаларын бу гурултусу, дәннз уғултусунун аһылыгы бирдән-бирә Мәммәдағанын үрәјинә бир тәнһалыг кәтирди; гызын әлиндән тутуб:

— Мәсмә...—деди вә өзү өз сәсинә тәәччүб етди; тәәччүб етди ки, Дузлу көлүн саһилиндә гурбаға гурултусундан, узағ дәннз уғултусундан башга инсан сәси дә ешитмәк олармыш вә ән тәәччүблүсү дә бу иди ки, һәмнн сәс онун өз сәси иди.

Һәмнн гәрибә јәј кечәсиндә Мәммәдаға дәннзлә данышан, күләк араландыран гызын адыны биринчи дөфә беләчә чәкди: Мәсмә...

Мәсмәханым әлини онун әлиндән чәкиб бармағыны додаглаһына апарды вә:

— С-с-с!—деди, соһра да пычылдады:—Бурада сәс салмағ олду...

Әлбәттә, бу саат бу Дузлу көлүн кәһарында сәс дә салмағ оларды, аһамағ да оларды лап, амма буну баша дүшмәк чох да чәтин иш дејилди ки, Мәсмәханым онун сөзләриндән јайынды, онун дејәчәкләринә гулағ асмағ истәмәди. Әслиндә Мәммәдаға өзү дә һә дејәчәјини билмирди, тәкчә буну билирди ки, һәсә дејәчәкди вә бу гурбаға гурултусу илә дузлағ дәннз уғултусу илә бәрәбәр онун сәси дә бир мүддәт бу Дузлу көлүн кәһарында ешидиләчәкди; о, елә бил өзү өз сәсинн ешитди вә бир дөгигәнни ичиндә икинчи дөфә тәәччүб ичиндә талды ки, бу јерләрдә бу сәс һарадан долаһыр.

Вә Мәммәдағанын хәбәри олмады ки, Мәсмәханым бу саат горхур, горхур ки, Мәммәдағанын Дузлу көлүн кәһарында дејәчәји сөзләр һәр

шеји тамам һагигата чевирөр вә онун һәмни гәрибә јаж кечәсиндә сеһрли нағыл әләми тамам-камад чыхыб кедәр ишинин далынча.

Бајар бом-боз гумдулга аддыллајанда Мәсмәханым һисс етди сәһәрин ачылмасына аз галыр, буну һисс етди вә баша дүшдү ки, мин гәрибә јаж кечәси сона јетир, сәһәр јенә ағ чит пенчәјини кејиб мидор көшкүндә тәрәзинин архасында дајаначаг; јадына салды Мирзәппа бу саат миллис идарәсиндә јатыр вә ону јенә дә ән азы он бәсүтка дустаг едәчәкләр, бәлкә бу дәфә миллисонер Сәфәрин тәрәли тутачаг вә иш лап чәтнинә дүшмәчәк.

Бу вахт чох көзләнилмәз бир һадисә баш верди: бирдән-бирә Мәсмәханым елә кәлди ки, Мирзәппа тамам узаг бир әләмин адамында она һеч бир дахли јохду; о, инана билмәди ки, доғрудан да бир бәсүт ил Мирзәппа илә бир јердә јашајыб, бир белә ил әр-арвадлыг едибәт Мирзәппа илә, бир јастыға баш гојублар; Мирзәппанын ичмәји дә, двалары да, накинши һәркәтләри дә инди она нох чылыз, чох әһәмийәти сиз, чох мәзмунсуз көрүндү вә Мәсмәханым баша дүшдү ки, һәмни гәрибә јаж кечәси нәсә елә бир һадисә баш вериб ки, о, даһа әввал Мәсмәханым дејил; јә'ни бурасы мә'лум иди ки, онун ады јенә дә Мәсмәханым иди, әввалки сифәти, әввалки бәдәни иди, амма мәсәлә бура сында иди ки, бүтүн бунларла бәрәбәр нәсә баш вермишди вә о, даһа әввалки адам дејилди.

Мәммәдаға онун әлиндән тутуб адыны чәкәндә Мәсмәханым билди ки, бу саат елә сөзләр ешидәчәк ки, бу сөзләр һәмни «нә исә»дән хабар верәчәк, бу сөзләр һәмни гәрибә јаж кечәсинин бүрүндүјү сеһири чапладыб тамам сындырачаг вә гыз горхду, чүнки јенә дә һәр шеји јаддан чыхартмаг истәјирди—сәһәр ки, һәлә ачылмамышды, һәлә галмышды сәһәрин ачылмасына.

Мәсмәханым пычылдады:

— Јорулмусан?

Мәммәдаға да пычылты илә чаваб верди:

— Јох...

— Кәл, аз галыб...

Дузлу кәлдән сонра топуғачан гума бата-бата јохуш галхыб јенә дә сал гајаларын үстүнә чыхдылар. Биринчи мәртәбә гајалар архадә дәниз саһилиндә галмышды вә инди о гајалар јәгин һәлә дә јүнкүл гајыг олуб дәниздә үзмәк истәјирди; амма һәмни гајалар һеч вахт асыгајыг олуб дәниздә үзә билмәјәчәкди; о гајаларын јери әбәди иди, вә гәдәр ки, гаја идиләр, нә гәдәр ки, күләк, јағыш онлары тоз еләмәмишди, әритмәмишди. Бура исә икинчи мәртәбә гајалар иди вә јәгин вахты илә бу јерләр дә дәниз олмушду вә бу гајалар да киминсә көзләриндә јүнкүл гајыг олуб дәниздә үзмәк истәмишди.

Мәммәдаға билирди ки, Хәзәрин сүјү азалыр; Алхас бәј мәһаллә дә тахта катилин үстүндә отуруб ејнәјинин галын шүшәсиндән гәзәләрә баха-баха дејирди ки, алимләр бу саат бу мәсәлә илә мәшғулдулар. Хәзәрин сүјү азалырды, јә'ни бу о демәк иди ки, мәсәлән, мин илдән сонра ашағыдакы гајалар да дәниздән узаглашачагды, даһа һәмни кимин көзүндә гајыг олуб үзмәк истәмәјәчәкди; амма бүтүн буиялә мин илдән сонра олачагды, бу мин илин өзүндә исә, бир һәмнишәли бир әбәдијәт, даимилик варды вә бу даимилијин мүгабилиндә исә өмүрү Мәммәдағаја лап мискин көрүндү; о, белә фикирләшди вә горхду ки, бирдән Мәсмәханым да бу мискинлији һисс едәр, горхду ки Мәсмәханымын көврәк үрәји бу һиссә таб кәтирә билмәз.

Онун чәкмәләринин ичи гумла долмушду; гајаја сөјкәниб чәкмәләрини чыхартды вә бир-бир ичиндәки гуму бошалтды. Мәсмәханым Мәммәдағаја бахыб күлдү вә:

— Бу саат көрәчәксән,—деди.

Бу јердә гајалар бир-бириндән аралы иди вә Мәсмәханым дағ кеңи кими бир гајадан о бири гајаја атыла-атыла аддымларыны даһа тезләшдирди. Бир аз да беләчә кетдиләр вә бирдән Мәммәдағаја кәлди ки, гаршыдакы гум тәпәнин ашағысында күн чыхыр; елә бил бүтүн Абшеронда јох, тәкчә бу гум тәпәнин ашағысында сәһәр ачыларды.

Мәсмәханым деди:

— Чатдыг.

Гум тәпәнин ашағысында ири сал гаја варды вә гајанын үстүндә тәккәлә јуваларына охшајан дешикләрдән көјүмтүл алов галхырды; бу бил гајанын алтына газ трубалары чәкилмишди вә спичка илә бу трубаларын һамысыны јандырмышды. Этрафдан гәрибә сәсләр кәлир вә Мәммәдаға да көјүмтүл аловла јанан бу ири сал гајаја баха-баха, гәрибә сәсләрә гулаг аса-аса елә билди ки, үстүндә «Пневматический тир» јазылмыш фургондан чәми дөрд-беш километр аралыда јох, сеһрли бир нағыл әләминдәди вә бу сеһирли нағыл әләминин саһибәдә Јанаргајанын ишығында гара көзләрини көјүмтүл алова зиллә нәсә Бикирләшән Мәсмәханымды.

Сонра бирдән-бирә Мәммәдағанын јадына дүшдү ки, бу саат бу сеһрли нағыл әләминин саһибәсинин чийиндә гапгара бир ганчыр вар; үчүн овучунун ичи кәјнәди, елә бил бу гапгара ганчыр јенә дә овучунун ичинин јандырды, сонра о, јенә дә сәрин вә гуру, галын додагла чәтәсиндә һисс етди вә она елә кәлди ки, тәјјарәдәди, тәјјарә уча-ча саһир, галхыр, онун да үрәји учунур, учунур.

— Бу сәсләри ешидирсән?—Буну Мәсмәханым сорушду.

— Ешидирәм. — Буну да, тәби ки, Мәммәдаға деди.

— Билирсән нәјин сәсиди о?

— Јох... Бајгуш сәсинә охшајыр...

— Јарасады. Ишыгдан горхур, чығыр-бағыр салыр.

Бир мүддәт Јанаргајанын гаршысында беләчә дајандылар; Мәсмәханым көзләрини алова зилләмишди; Мәммәдаға Мәсмәханымна бајарды.

— Бир белә вахт өјрәшмәјиб бу ишыға?

— Өјрәшмәјиб дә... Јәгин өјрәшә билмир ишыға...

Јенә бир мүддәт беләчә дајандылар.

Мәммәдаға сорушду:

— Сән бура тез-тез кәлирсән?

Мәсмәханым деди:

— Һәрдән-бир...

— Мәммәдаға сорушду:

— Тәк кәлирсән?

Мәсмәханым она бахды вә Мәммәдаға бу бахышларда бир тәэччә охуду; Мәммәдаға өзү дә бу әбләһ суалына мат галды; әлбәтте, Мәсмәханым тәк кәлирди бура, лап тәк-тәһна оландә кәлирди бура; Мәсмәханымын кими варды ки, онунла кәлсин?

— Кедәк мәнимлә Бақыја. — Бу сөзләр өз-өзүнә кәлди, елә бил бу гајалары Мәммәдағаја јох, бу Јанаргаја деди, бүтүн бу этраф деди, деди Мәсмәханым, бир һалда ки, «Мәсмәханым Мәсмәди, әл-ајағы әс-сәди», сәнин кечәнин јарысы тәк-тәһна бурада ишин јохду.

Мәсмәханым лал-динмәз Мәммәдағаја бахырды.

— Ешитмирсән нә дејирәм? Кедәк Бақыја мәнимлә!

Бу дәфә Мәммәдағанын сәси лап бәркдән чыхды вә бу бәрк сәс јерләрә һеч јарашмырды. Мәсмәханым көзләрини ондан кәкиб јенә Јанаргајаја бахды вә деди:

— Мәндән Тамилла олмаз...

Јарасалар елә бил гәфләтән адам сәсләри ешидиб даһа да бәрк-

дан чыгыр-багыр салды ва Мәммедага бир ан тәччүблө һисс етди-
жараса сасиндән, лап узатдан кәлән дөниз угултусундан башга јенә
на исә гәрүбә бир сәс кәлир, сонра баша дүшдү ки, бу онун үрәјин
дејүтүсүдү.

Бәзән ела олур ки, адам нә дејәчәјини, нә едәчәјини билмир, а
ма елә кәлир ки, һәр сөзү, һәр һәрәкәти артыгы; адама елә кәлир
ки, үмүмијјәтлә јер үзүндә артыг вүчүддү, кәрәксизди, ләзимсызла
дәрсин бир гәрибә дәјмәз; адамын өзүни өзүндән зәһләси кедир; һәм
мин гәрибә јәј кечәси Мәммедага Јанаргајанын гаршысында дајан
на едәчәјини, нә дејәчәјини билмирди ва үмүмијјәтлә бу дүнјага
үчүн калдијиндән дә хәбәри јох иди; она елә кәлди ки, башдан-аја
бир мискилик ичиндәди; сонра баша дүшдү ки, Мәммәханым сәһ
дән-бәри она бахыр.

Мәммәханым бирдән-бирә күлдү:

— Елә сән дә бир аз бәбәсән һа, дејәсән... — деди. — Кәл бу
Отур, бах, бу лашын үстүндә. Бу саат сәнин үчүн чәрәк гыздырачага
Билрсән нә әнига ији кәлчәк чәрәјин?. Кәл бура.

Мәммәханым Јанаргајанын табагындакы балача гаја парчасы
үстүндә гәзети ачыб пендири, үзүмү сәлигә илә јербәјер еләди, чәр
ји көтүрүб Јанаргајанын кәнарына гојду ва һәммин гәрибә јәј кечә
Јанаргајанын һәр тәрәфинә одда бишән чәрәк ији јәјылды. Ән гәр
бәси исә бу олду ки, һәр тәрәфә јәјылмыш бәрәкәт ији Мәммедага
әһвалыны дәјишди, о, Јанаргајанын јанында чәмәлиб гајанын үстүндә
ки тәндир чәрәјини о тәрәф-бу тәрәфә чевирән Мәммәханымә бах
сонра Јанаргајанын олду көзләринә бахды, сонра да Абшеронун һәм
кечәки ајлы-улдузлу көјүнә бахды ва фикирләшди ки, бу дүнја ки,
гәдәр бөјүкдү, бу дүнјада ки, бу чүр јанаргајалар вар, бу чүр чәр
ији вар, адам нијә кәрәк һәмишә севинмәсин, һәмишә кефи көк, дама
да чаг олмасын? Бир һалда ки, дүнјада Мәммәханым адды бир гыз ва
ва һәммин гызын сәрин ва гуру, галын додаглары сәнин чәнәна тохуну
нијә кәрәк өзүнү дүнјанын ән биринчи хошбәхти һесаб еләмәјәсән?
бир һалда ки, сән дүз адамсан, һеч кимә хаиллик еләмәмисән, голду
күч вар, јерин үстүндә мөһкәм дајанмысан, нијә сәнин ишин мүшкү
дүшмәлиди, нијә нә истәјирсәнса о да олмамалыды?

Ва Мәммедага улдузларын арасында Мәммәханымын ишыгы күч
сезилән улдузуна бахды, Мәммәханым да гајанын үстүндән көтүрдү
исти чәрәји әлиндән әлиנә атыб тута-тута өз улдузуна бахды ва Мәм
медага гыздан сорушду:

— Улдузун дај бир сөз демир сәнә?

— Дејир.

— Нә дејир?

Мәммәханым Мәммедагаанын Јанаргајанын ишыгында даһа
ачылмыш көј көзләринә бахыб:

— Дејим нә дејир?— деди.

— Нә, де нә дејир.

— Дејир ки, Мәммәханым, сәнин башынын үстүндән һумај гу
учуб, кәлкәси бу кечә үстүнә дүшүб...

...Јанаргајанын дөрд тәрәфинә бу чүр чәрәк ији нә гәдәр јәјылмыш
ды, Јанаргаја нә гәдәр бу чүр кечәләрин шаһиди олмушду? Әлбәт,
буну нә Мәммедага биләрди, нә дә Мәммәханым. Јанаргајада нә гәдәр
чәрәк биширблар? Бәлкә чох-чох илләр бундан әввәл, о вахтлар
бу јерләрдә анчаг дөниз иди, анчаг тәбиәт иди ва инсан да һәлә тәби
тин гәними дејилди, ов эти гызардыларды бу гајада?..

...Дан јери јаваш-јаваш сөкүлдүрдү. Бурадан дөниз көрүнмүрдү,
ма бир аздан күнәш дөнизин үзәриндән галчачагы, гыпгырмын

дәр һәр тәрәфә ишыг сачачагы ва о заман тәкчә бу Јанаргајанын
рафы јох, һәр тәрәф ишыгланачагы.

Мәммәханым гаја парчасынын үстүндә отуруб үзүмлә пендир-чәрәк
Мәммедагаанын Абшерон јолларында јаныб гаралмыш үзүнә ба
рды ва елә бил ки, онун бүтүн чизкиләрини, табәссүмүнү, көзләри
ни ифадәсини әзбәрләмәк истәјирди. Мәммәханымә елә кәлирди ки,
Јанаргаја онун очагыды ва һәммин гәрибә јәј кечәсиндә бу очагы Мәм
медага үчүн галајыб. Она елә кәлирди ки, бу чәрәји дә өзү јогуруб би
нәриб, үзүмү дә өзү бечәриб дәриб, пендири дә өзү тутуб ва бүтүн бун
наны һамысыны она көрә едиб ки, күнләрин бир күнүндә бу көј көз
тәни бу очагын гырагында отуруб бу үзүмү, пендири, чәрәји бу чүр
чәрәјин-ширин јесин; күнләрин һәммин күнүндә ки, һумај гушу учуб көл
әсини Мәммәханымын үстүнә салмышды; амма бир мәсәлә варды ки,
әкәнин өмрү гысады јаман—адам көлкәсинин дә, ағач көлкәси
ни дә, һумај гушунун көлкәсинин дә; јаваш-јаваш сәһәр ачылдыгча
көлкә дә чәкилиб кедәчәкди. Бу саат Мәммәханымын да, Мәммәд
аанын да Јанаргајанын ишыгында гумлугун үстүнә көлкәләри дүш
үшдү ва бир аздан сәһәр ачыланда һумај гушунун көлкәси дә бу көл
ләр кими јох олачагыды. Бу һисс адамын үрәјинин ән дәрин јеринә, о
нә чатырды, бах, үрәјин һәммин јеринә нискил кәтирирди; сәһәрин
адамасына лап аз галмышды ва кәрәк бу нискилин үстү ачылајај
ды; амма бурасы да варды ва Мәммәханым да буну чох јахшы билир
ди бир нискил ки, бу чүр чәрәк ијинә бүрүшүшдү, она дөзмәк јаман
олачагыды.

Сонра Мәммәханым јадына салды ки, бу саат Зугулбанын дөниз
һилдидә алүминиум өртүклү бир фургон һәлә дә алагаранлыгга кү
ш кими ағарыр ва һәммин фургон инди бүтүн саһилдә тәк-тәһнады,
ма бу фургон чанлы олсајды, баша дүшән олсајды, онда биләрди
ки, бу дүнјада Мәммәханым адында бир гыз вар, бу Мәммәханымын
адында бир улдузу вар ва инди һәммин улдуз көјдән һәммин фургона ба
рды ва һәмишә дә бахачаг, фәрги јохду, истәјир кечә олсун, истәјир
улдуз олсун, һәмишә бахачаг.

Сәһәр ачылдыгдан сонра һәммин алүминиум өртүклү фургон даһа
күчүш кими ағармајачагыды...

Јанаргајанын истисиндән Мәммедагаанын алнына, бурнуна хырда
р дамчылары дүзүлмүшдү ва Мәммәханым әлини узадыб Мәммәд
аанын алнындакы тәр дамчыларыны силди.

Сонра Мәммәханым сорушду:

— Истиди сәнә?

Мәммедага деди:

— Нә, истиди бир аз.

— Бу саат јагыш жағсајды јахшы оларды, һә?

— Нә.

— Истәјирсән јагыш жағдырым бу саат?

— Јох.

— Горхдун ки, жағдыра билмәрәм, һә? — Мәммәханым күлдү, ам
бу куллуш башга куллуш иди, буну Мәммедага јахшы билирди, бу
куллуш бу гара көзләрә бир көлкә салмышды ва бу көлкә тәбики ки,
һумај гушунун көлкәси дејилди.—Горхдун, һә?..—Мәммәханым әли-
ни Мәммедагаанын әлинин үстүнә гојду...

... Чајчы Гәзәнфәр һәмишәки кими сүбһ тездән чајханаја кәлиб
кә самавара од салмышды, инди дә тахта дөшмәјә салдыгы пала
ны үстүндә бардашгурма отуруб чәкичлә табагындакы табахчада
ләлә гәйд сымдырды, һәрдән дә башыны галдырыб Бақыја кедән ас-
тәт јола бахырды ва алүминиум өртүјү күн ишыгында пар-пар па-

рылдаган тир фургонуну Бақыя тараф кедән көрөндө кишинин үрө архаын олду ки, бу күн даһа мүштөриләри һеч һара дағылмаҗачаг.

...Ханым гарынын бөјүк оғлу Әбүлфәз Бинадә бағбан ишләјирдә еви-ешији да орада иди. Ханым гары һәрден Бузовнадакы һәјәтләри дән әнчир, үзүм вахты әнчир, үзүм, нар, һејва вахты—нар, һејва дәрә Бақыя аларырды. (Әбүлфәз дејирди: «—Нејирсән, ај арвад, бунлар өзүнә јүк еләјиб кәтирирсән бура? Көрмүрсән нә гәдәр әнчир-үзүм ва бурда?»). Ханым гары дејирди: «—Бунларын ағачыны, мејнәсини ата бабан әкиб. Дады кәрәк ары олсун сәнинчүн бунларын. Сәнинчүн да ушағларынчында»).

Ханым гары лап сүбһ тездән кедирди ки, оғлуну да евдә көрсүн. Бузовнада макистрал јолун кәнарында дајаныб Бақыя кедән автобус минирди, јол үстү Бинадә дүшүрдү. Абшерон јолларындакы сүрүчүләрин гоча арвадлара һөрмәт етмәси мә'лум бир мәсәлә иди; сүрүчүләр маршрут автобусларыны јолун ортасында сахлајырдылар ки, Ханым гары минсин.

Бу дәфаки јекә машин онун јанында дајананда гары бахыб көрдү ки, бу машин башга машинды, автобус дејил.

— А-а-а... Бу нечә машинды белә? Халаделникди?

Бу машин сојудучу машин јох, Мәммәдағанын алүминиум өртүклә фургону иди ки, үстүндә алабәзәк һәрфләрлә «Пневматический тип» сөзләри јазылмышды.

Мәммәдаға кабинканын гапысыны ачыб:

— Халаделник дөјүл, ај хала,—деди.—Һара кедирсән?

— Бинајә кедирәм, елә билдим автобусду бу, әл еләдим...

— Кәл отур.

Ханым гары әввәлчә фургону әмәли-башлы нәзәрдән кечирди, сонра јәгин бу гәрара кәлди ки, бу бојда бөјүк машинды кедәндә адамы башына һеч бир иш кәлмәз вә әлиндәки ичи әнчирлә долу тор зәибилә јухары галдырыб кабинкаја минмәк естәди. Кабинка асфалтдан хейл һүндүр иди вә Ханым гарынын чәндләри боша чыхырды. Мәммәдағ асфалта дүшүб гарыја көмәк еләди вә фургон јериндән тәрпәнәндә Ханым гары ордларыны чәкиб гајырма дишләрини ағзында јербәјер елә елә деди:

— Чаванлығым бу јерләрдә кечиб мәним, гырғы кими бурдан а руб, ордан чыхырдым. Инди алаһын машинына минә билмирәм... Јахшы дејибләр, валлаһ, лап мүкәммәл дејибләр ки, һәр шеј вахта бахса да, вахт һеч нәјә бахмыр...

Мәммәдаға габағындакы күзкүдә бу гарынын рәнкини итирмиш хырда көзләринә, һејва кими бүзүшмүш гыршылы сифәтинә, гара кәләҗағысынын алтындан чыхан вә хынадан гызармыш ағ сачларына бахды вә фикирләшди ки, бәлкә бир вахт бу гары да дәннзлә данншыб, бәлкә бир вахт бу гары да Јанаргајанын үстүндә чөрәк гыздырыб? Мәммәдаға буну фикирләшди вә үрәјиндән лап һәзин бир ағры кәлиб кечди: илләр гуш олуб өтүб келәчәкди вә Зуғулба сәнилиндә һәмин гәрибә јәј кечәси да гуру бир хатирә олуб галачагды... Јә'н доғрудан бу чүр олачагды?

Сәмәдуланын оғлу Фазил университетин физика факултәсиндә охујурду. (Габағлар Мәммәдағаклини мәһәлләсиндәки ушағларын чө

хунун арзусу бу иди ки, бөјүјүб шофер олсунарләр вә бөјүјүндә дә арзуларына чатырдылар. Шоферликдән башга бир дә диш техниклији илдә ајагагабы тикмәк дөбдә иди. Амма инди заман дәјишмишди, мәһәлләнин ушағлары мөктәбләри гуртарыб институтлара кирирди, кими һәким олурду, кими мүһәндис олурду, һәтта бензин сатан Мејрангулулу оғлу Әлигулу шаир олмушду вә Мајаковски кими мисралары гырыг-гырыг ше'рләр јазырды; Алхас бәј тахта кәтили евләрини габағындакы сәкијә гојуб отурурду вә галын шүшәли чешмәјини тахыб гәзәтләрдә Әлигулунун ше'рләрини «хуја-охуја дејирди:«— Әһсән! Бәрәкәллаһ!»).

Фазил бу јәј үчүнчү курсу битирмишди вә һәрден елә гәрибә шејләр данышырды ки, Фазилин кәләчәкдә бөјүк алим олачағына мәһәлләдә һеч кинин шүбһәси галмырды. Белә гәрибә бир шеј дә данышырды Фазил: һамар бир јердә бир дәмир парчасынын габағына чүрбәчүр манеәләр дүзүрсән, бу манеәләрин арасындан сүрүшүк кечмәк чәтин олур; јухары башда магнит тутурлар, дәмир парчасы магнитә тәрәф кедәндә манеәләр илишиб галыр, амма бир дәфә белә, ики дәфә белә, үч дәфә, дөрд дәфә белә, бешинчи дәфә дәмир парчасы елә билә көзү вармыш кими, һеч нәјә илишмәјиб манеәләрин арасындан өзүнә јол тапыр вә кедиб магнитә јапышыр.

Мәммәдаға бирдән-бирә Фазилин данышдығы бу сәһбәти јадына салды вә фикирләшди ки, дәмир парчасы дәмир парчасыды, амма о да өз магнитинә јол тапыр. Буну фикирләшди вә машинын газыны артырды вә бурасыны да арзулады ки, каш бу күнләрдә ахшамлар Зуғулбада һәмишә киләвар әсәјди.

Ханым гары исә илләрин гарасына дејинә-дејинә јериндән дикәлиб асфалт јола бахды вә фикирләшди ки, бу машин автобусдан раһат кедир...

... Мејва-тәрәвәз көшкүнә сәһәр-сәһәр тәзә памидор кәлмишди вә кәшкүнә габағына хейли адам јығылмышды. Ағ читдән пенчәк кејмиш сатычы гыз памидорлары пластмас ләјәнә јығыб тәрәзијә гојурду вә алычылары бир-бир јола салырды.

Милиционер Сәфәр аста аддымларла көшкә јахынлашыб бир-бирини үстүнә јығылмыш памидор јешикләринә бахды вә фикирләшди ки, бу ил мејва-тәрәвәз јахшыча болдур. Милиционер Сәфәр бурасыны да фикирләшди ки, ким нә дејир десин, амма дүнјада Абшерон памидоруна чатан памидор олмас.

Милиционер Сәфәр һәмишәки кими, формасынын дәмир дүјмәләрини диш тозу илә силиб тәмизләмишди вә инди пенчәјиндәки, папағындакы дүјмәләр јенә дә чыраг кими һәр тәрәфә ишыг сачырды.

Милиционер Сәфәр тәрәзинин јанына кәлди вә әлини узадыб јешикдән бир памидор көтүрдү, орасына-бурасына бахыб өзү өзүлә даңышырмыш кими јавашдан:

— Сәнә јазығым кәлди,—деди.—Шикајәти шикајәт кими еләмәдим... Икичә или варды азы... Он беш сутка јатамаг јенә...

Сатычы гыз памидорлары пластмас габа јығыб тәрәзиниң көзүнә гојду вә ишиндән ајрылмајыб:

— Чох һаһат јерә! —деди.— Мәнә миннәт гојма.

Милиционер Сәфәр әлиндәки памидору јенә о тәрәф-бу тәрәфә чә-
вириб:

— Сәнә миннәт гојмурам, — деди вә бир аз сыхыла-сыхыла әла-
вә етди: — Нә гәдәр ки, чавансан, өзүнә бир күн агла. Кеч олачаг сон-
ра... Адам дејил о... дејил...

«Итдир, ит!» — бу сөzlәри исә милиционер Сәфәр үрәјиндә деди.
Сонра јешикдән көтүрдүјү памидору јеринә гојуб мејвә-тәрәвәз
көшкүндән узатлашды.

Сатычы гыз памидорлары пластмас ләјәнә јыгыб тәрәзинин көл-
пә гојурду.

Алычылар памидорун јахшысыны истәјирдиләр, пул верирдиләр,
хырдасыны алырдылар, амма һеч ким билмирди ки, бу кечә онлар ши-
рин јухуда оlanda Зуғулбанын көјүндә Һумај гушу учмушду вә һәмш
Һумај гушунун көлкәси инди дә һәмшәки кими памидор сатан бу аҗ
пенчәкли гызын үстүнә дүшмүшдү...

Зуғулба—Бақы
2 август—12 нојабр 1974.